

Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA 2016/1

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA

2016. XLVII. évf. 1. sz. ÚJ FOLYAM XVII. évf. 1. sz.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Főszerkesztő: Toldi Éva

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, evatoldi@eunet.rs)

Felelős szerkesztő: Csányi Erzsébet tanszékvezető

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, erzsebet.csanyi@gmail.com)

A kiadásért felel: Ivana Živančević-Sekeruš dékán

(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

Szerkesztőszéki titkár

Milanović Valéria

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, hungar@ff.uns.ac.rs)

Angol fordítás: McConnell-Duff Márta, *szerb fordítás:* Andrić Edit

Lektor-korrektor: Bordás Sándor, Buzás Márta

A szerb szövegeket lektorálta: Ljiljana Ćuk

A szám megjelenését
a budapesti Bethlen Gábor Alap
támogatta.

A kéziratokat a főszerkesztő (evatoldi@eunet.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk.

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE XLVII–1/XVII–1

NOVI SAD
2016/1

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni urednik: Eva Toldi

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
evatoldi@eunet.rs)

Odgovorni urednik: Eržebet Čanji, šef katedre

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
erzsebet.csanyi@gmail.com)

Za izdavača: Ivana Živančević-Sekeruš, dekanica

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištván Bersan

(Univerzitet Babeş-Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija,
iberszan@yahoo.com)

Ištván Černičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”,
Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska,
gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije,
Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jyväskylä, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jyväskylä, Finska,
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti,
Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
csilla.utasi@gmail.com)

Sekretar redakcije

Valerija Milanović

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
hungar@ff.uns.ac.rs)

Prevod na engleski: Marta McConnell-Duff, *prevod na srpski:* Edit Andrić

Lektor-korektor: Šandor Bordaš, Marta Buzaš, *lektor za srpski jezik:* Ljiljana Ćuk

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Nonprofit Zrt.

Objavljivanje broja potpomogla je
Fondacija „Gabor Betlen“,
Budimpešta.

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (evatoldi@eunet.rs) ili redakcije (hungar@ff.uns.ac.rs).

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME XLVII-1/XVII-1

NOVI SAD
2016/1

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Éva Toldi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, evatoldi@eunet.rs)

Managing Editor: Erzsébet Csányi, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, erzsebet.csanyi@gmail.com)

Responsible Editor: Ivana Živančević-Sekeruš, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania, iberszan@yahoo.com)

István Csernicskó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center, Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintl

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest, Hungary, gintl.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies, Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä, Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory, Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, csilla.utasi@gmail.com)

Editorial Secretary

Valéria Milanović

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, hungar@ff.uns.ac.rs)

English translation: Márta McConnell-Duff, *Serbian translation:* Edit Andrić

Proofreader for Hungarian Language: Sándor Bordás, Márta Buzás

Proofreader for Serbian Language: Ljiljana Čuk

The issue was supported
by the „Bethlen Gábor Foundation”,
Budapest.

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (evatoldi@eunet.rs) or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs).

TARTALOM

GELENCSÉR Gábor: Népszerű filmkultúra az államszocializmus korában (<i>A magyar bűnügyi film példája</i>)	1–15
PIELDNER Judit: Hang-kép kapcsolatok Bódy Gábor és Jeles András filmművészetében	16–33
TOLCSVAI NAGY Gábor: Kognitív szemantika (<i>Bevezetés és esettanulmány az ígéről</i>).	34–47
RAJSLI Ilona: A XVI–XVII. századi szomatikus frazémák szerkezeti és szemantikai vizsgálata.	48–57
LUKÁCS András: Római toponimák a magyar nyelvű útikönyvekben.	58–74
ANDRIĆ Edit: Szerb alaktani és mondattani hatások a vajdasági magyar diákok nyelvében.	75–86
BIRÓ Enikő: Kisebbségi kétnyelvűek nyelvtanulási hiedelmei és a nyelvtanulási motivációk.	87–98
MOLNÁR CSIKÓS László: A szavak és a szókapcsolatok közötti jelentésmegoszlás	99–110

SADRŽAJ

Gabor GELENČER: Popularna filmska kultura u doba državnog socijalizma (<i>Na primeru mađarskog kriminalističkog filma</i>)	1–15
Judit PILDNER: Veza zvuka i slike u filmskoj umetnosti Gabora Bodija i Andraša Jeleša	16–33
Gabor TOLČVAI NAĐ: Kognitivna semantika (<i>Uvodna studija o glagolu</i>)	34–47
Ilona RAJŠLI: Strukturalna i semantička analiza somatizama u XVI i XVII veku	48–57
Andraš LUKAČ: Rimski toponimi u bedekerima na mađarskom jeziku.	58–74
Edit ANDRIĆ: Morfosintaksički uticaji srpskog jezika na izražavanje mađarskih učenika u Vojvodini	75–86
Enike BIRO: Verovanja vezana za učenje jezika i motivaciju za učenje jezika kod bilingvalnih osoba u manjinskom okruženju .	87–98
Laslo MOLNAR ČIKOŠ: Podela značenja između reči i spojeva reči	99–110

CONTENTS

GELENCSÉR, Gábor: Popular Film Culture in the Era of State Socialism (<i>An example of Hungarian crime films</i>)	1–15
PIELDNER, Judit: Sound-Image Relations in Gábor Bódy's and András Jeles's Film Art	16–33
TOLCSVAI NAGY, Gábor: Cognitive Semantics (<i>Introduction and a case study of the verb</i>)	34–47
RAJSLI, Ilona: Structural and Semantic Study of 16 th –17 th Century Somatic Phrasemes	48–57
LUKÁCS, András: Roman Toponyms in Hungarian Travel Guide Books	58–74
ANDRIĆ, Edit: Serbian Morphological and Syntactic Influences in the Language of Hungarian Students	75–86
BIRÓ, Enikő: Language Learning Beliefs and Motivations of Minority Bilinguals	87–98
MOLNÁR CSIKÓS, László: Distribution of Meaning Between Words and Phrases	99–110

GELENCSÉR Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, Filmtudomány Tanszék
Budapest
gelencser.gabor@btk.elte.hu

NÉPSZERŰ FILMKULTÚRA AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS KORÁBAN

A magyar bűnügyi film példája

Popular Film Culture in the Era of State Socialism

An example of Hungarian crime films

Popularna filmska kultura u doba državnog socijalizma

Na primeru mađarskog kriminalističkog filma

Az 1945 utáni időszak magyar filmtörténetét elsősorban a szerzői film paradigmájában szokás megfogalmazni. A népszerű (populáris vagy műfaji) filmgyártás helyzete az államszocializmus 1948 és 1989 közötti időszakában ellentmondásos, s ennek hatása egészen máig érezhető. A tanulmány a népszerű filmkultúra helyzetének általános áttekintése után az ellentmondás okait és következményeit a bűnügyi film negyventételes korpuszának példáján vizsgálja. Mindez részben gazdagíthatja a korszak filmtörténetének leírását, részben segítheti a kortárs magyar filmművészet helyzetének értelmezését, amelyben a népszerű filmkultúra és benne a bűnügyi film helyzete – az 1989 után megváltozott társadalmi és politikai feltételrendszer ellenére – továbbra is ellentmondásos.

Kulcsszavak: magyar filmtörténet, népszerű filmkultúra, az államszocializmus korszaka, a bűnügyi film műfaja.

I.

A magyar népszerű film ellentmondásos helyzetét jól reprezentálja a bűnügyi film műfajcsaládja, amely nem tartozik az 1945 utáni időszak legnagyobb csoportjába – ezt a rangot továbbra is a vígjáték őrzi –, ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy teljességgel hiányozna a palettáról, szemben például a gyakor-

latilag nem létező sci-fivel vagy horrorral. Szórványosan már az 1945 előtti korszakban is felbukkan, ám igen sok kívánnivalót hagy maga után (vö. Lakatos 2013). Egyfelől tehát mint a korszakban számarányát tekintve átlagos, másfelől mint már az 1945 előtti időszakban is ellentmondásos helyzetű műfaj megfelelő példát kínál az áttekintéshez. Reprezentativitását növeli, hogy a műfajcsalád több tagja (krimi, kémfilm, thriller, film noir, gengszterfilm) megtalálható a magyar filmben – igaz, arányuk sokatmondó: a legtöbb magyar bűnügyi film a krimik, míg a legkevesebb a gengszterfilmek körébe sorolható.

A népszerű film 1945 utáni helyzetének általános áttekintése után veszem sorra az államszocializmus korszakának bűnügyi zsánerű alkotásait. A negyventételes korpuszt a műfajcsaládon belüli sajátosságaik szerint csoportosítom, majd ez alapján vonok le következtetéseket az 1948 és 1989 közötti időszak egyes filmtörténeti periódusaira, illetve általánosan az államszocializmus korának népszerű filmjére vonatkozóan. Végül a népszerű film ellentmondásos helyzetét két, kivételesnek mondható bűnügyi film példáján mutatom be.

2.

A népszerű film második világháborút követő időszakának helyzetéről általánosan kijelenthetjük, hogy az 1945 előttihez képest e filmtípus elveszti korábbi szerepét. Készülnek természetesen ilyen filmek 1945 után is, ám ezeknek előbb a filmtörténeti súlya, majd később a száma is drámaian megcsappan. A népszerű film, szemben eredeti szerepével, a „problémátlan” szórakoztatás helyett politikai, ideológiai és művészeti problémát jelent; folyamatos vitára, reflexióra indítja a kultúrpolitikusokat, a kritikusokat és a filmeseket egyaránt. Mi ennek az oka? Mi a magyarázat arra, hogy a szocialista táboron belül Magyarországon különösen nehéz a népszerű filmek sorsa. A szocialista országok kultúrpolitikájának a tömegkultúra iránt táplált „nyilvánvaló és közvetlenül is érzékelhető ellenszenvén” (Kovács 1989, 29) túl mennyiben sajátos a magyarországi helyzet?

A szokatlanul éles és elsősorban a népszerű filmet érintő cezúra oka az 1945 előtti filmművészeti hagyományban keresendő, amely – beleértve a tízes évek néma- és a harmincas évek hangosfilmkorszakát – elsősorban piaci alapon szerveződik, és műfaji filmeket gyárt. Ez a hagyomány összefonódik a korabeli rezsim politikájával, ízlésével és értékrendjével, amelyet a filmesek még műfaji alapon, így a második világháború kitörése után népszerűvé váló melodramákban is kevésbé képesek kritikusan ábrázolni. Az 1931 és 1945 közötti időszak paradigmaticus szórakoztató filmes műfaja nem véletlenül a vígjáték, azon belül is a könnyű boldogulás vágyálmát megfogalmazó glamour komédia (vö. Balogh–Király 2000).

A rövid koalíciós átmenetet követően 1948-ban kialakuló szovjet mintájú totalitárius egypártrendszer minden elemében az 1945 előtti korszakkal szemben határozza meg magát. 1948 után a baloldali diktatúra az előző rezsim politikáján túl annak kulturális teljesítményét is negligálja, beleértve a piaci alapon szerveződő, azaz kapitalista, a társadalmelemzés helyett a szórakoztatásnak „behódoló”, az uralkodó osztály igényeit és ideológiáját kiszolgáló filmgyártást. Mindennek következtében a háború után a magyar népszerű filmnek nincs legitim hagyománya, illetve a létező hagyomány folytathatatlannak bizonyul. Nem tekinthető túlzott leegyszerűsítésnek a magyar populáris film kiváló kutatójának, Király Jenőnek egy interjújában megfogalmazott sommás megállapítása, miszerint: „A régi magyar film tisztán tömegkultúra volt, olyan homogén módon tömegkultúra volt, mint amilyen módon nem tömegkultúra az 1945 utáni magyar film” (Váradi–Kovács 1995, 47). De lássunk ugyanerről egy újabb, körületekintőbb és részletesebb megfogalmazást!

A szocialista kultúrpolitika a két világháború közötti magyar filmgyártás örökségét nem vállalta, részben ideológiai okokból, részben pedig a műfajisággal, illetve általában a popularitással szembeni ellenérzései miatt. A műfajfilmek ugyan nem tűntek el teljesen, de egészen a nyolcvanas évekig gyanúsnak számítottak azon művek, amelyek nem közvetítettek valamiféle „üzenetet”, nem volt „társadalmi mondanivalójuk”, nem szolgáltak „tanulással”, hanem csupán szórakoztatni kívántak (Pápai–Varga 2010, 17).

A második világháború utáni időszak a populáris film tekintetében tehát az előző korszak inverzeként írható le, s e változásban meghatározó szerepet játszik a politikai rezsimek szintén inverz átalakulása a jobboldaliból baloldali diktatúrába. Ám a baloldali rezsim (szovjet mintára) a maga propagandisztikus céljaira igyekszik a populáris film kódrendszerét is mozgósítani, méghozzá jóval erőteljesebben, mint a korábbi jobboldali rezsim ideológiai irányzata, az ún. népi film (vö. Vajdovich 2013). Az ötvenes évek szocialista realista filmjeiben ezért alkalmanként felismerhetők műfaji vonások, a narratív struktúrában pedig – meglepő módon – a klasszikus hollywoodi típusú elbeszélés-mód sémái, természetesen megfelelő ideológiai ágensek közreműködésével. A leggyakoribb műfaj továbbra is a vígjáték (pl. Keleti Márton: *Dalolva szép az élet*, 1950; *Iffjú szívvel*, 1953), sőt operettadaptáció is születik (Gertler Viktor: *Állami áruház*, 1952), a termelési filmek szabotázs-motívuma pedig, ahogy erre a korszak bűnügyi filmjeinek áttekintésekor még visszatérek, a bűnügyi film műfaji elemeit mozgósítja. Ám a szocialista realista korszak nem a műfajba

kódolt archetípusok segítségével (vö. Király 1998), közvetetten fogalmazza meg a maga ideologikus társadalmi jelentését, hanem ezt közvetlenül, direkt és nyílt propagandisztikus céllal teszi, s ezzel ahelyett, hogy termékeny módon alkalmazná, inkább kompromittálja a műfajiságot. A magyar népszerű film 1945 utáni ellentmondásos helyzetében a '45 előtti megtagadott hagyomány mellett a '45 utáni kompromittált hagyomány is szerepet játszik.¹

Az ideológiai alapú tömegkultúra-ellenesség, illetve az ideológia direkt megfogalmazásának propagandisztikus igénye azonban nemcsak az új hatalmpolitikai gyakorlat következménye, a hatvanas évektől ezt támogatja alkotói oldalról a modernista szerzői film politikája és poétikája is. S ez a körülmény megint csak jóval árnyaltabbá teszi a magyar népszerű film helyzetét, semmint hogy azt pusztán a politikai cenzúra áldozatának tekintsük.

Az 1948 és 1953 közötti szocialista realizmus, majd az ezt követő hosszú átmeneti periódus után, 1963-ban Magyarországon is kibontakozik az európai modernizmushoz mérhető új hullám. Ennek indulása szorosan kötődik az 1956-os forradalmat leverő, majd saját rendszerét rendkívül gyorsan és eredményesen konszolidáló Kádár János nevéhez. A hatvanas évek Magyarországon a sikertelen forradalom után a sikeres reformok ígéretét hozza, a reformhangulat, a bizakodás kialakításában pedig nagy szerepe van a kultúrának, azon belül az ekkor a figyelem középpontjába kerülő filmnek. A kultúrpolitikai enyhülés kedvez az új hullám kialakulásának – az új hullám kialakulása bizonyítja a kádári konszolidáció hatékonyságát. De a kultúrpolitikai enyhülés bizonyos mértékig kedvez a populáris filmnek is, amennyiben lemond a voluntarista ideológiai nevelés rossz emlékü hagyományáról, illetve azt korszerűbb eszközökkel igyekszik megvalósítani – egyetértésben a filmesekkel. Az egymásra utaltság és az érdekek találkozása hozza létre a hatvanas években a magyar film történelmi virágkorát, s ebben a sikerben a kánonképző szerzői film mellett ekkor még a populáris filmnek is jut valamennyi szerep.

A hangsúly azonban egyre jobban a szerzői filmre kerül: a magyar új hullámot, mint mindenütt Európában, a modern szerzői film hozza létre. A fiatal új hullámos nemzedék ad arcot a mozgalomnak, az új hullámos stílus képviseli a progressziót politikai és poétikai értelemben egyaránt. Az újabb nemzedék a szerzői film politikája mellett kötelezi el magát, a reformista kultúrpolitika pedig a szerzői filmben rejlő politikai progressziót támogatja. A népszerű film ideológiailag továbbra sem támogatott filmtípus, ami pedig támogatható volna,

---

¹ Itt köszönöm meg Pápai Zsolt értékes megjegyzéseit, amelyeket elsősorban az ötvenes évekről és a *Dögkeselyű*ről szóló részletekbe építettem be.

az a direkt propagandisztikus szándék miatt vagy ellentmondásos eredményt hoz (ahogy ezt a bűnügyi filmek többsége mutatja), vagy lemond a műfajba kódolt ideológiai jelentésről (mint néhány, direkt ideológiai utalást nélkülöző krimi). Ezzel szemben a szerzői film sikeresen tudja ötvözni a társadalmi progressziót a művészi innovációval, aminek következtében a hatvanas évek végére a szerzői és a populáris film egyensúlya felbomlik, s a hetvenes évektől nemcsak a szerzői film hegemoniája erősödik meg a magyar filmben, hanem a populáris film addigi, számát és közönségsikerét tekintve legalábbis érzékelhető jelenléte is megrendül, és a filmtípus kisebbségbe szorul.

A hatvanas évek végi reformok a kultúrpolitika terén még engedményt tesznek a népszerű (film)kultúrának, ám a reformok lefékezésével ez a szándék is elhal, illetve csak bátortalan módon, óvatoskodva érvényesül. A reformista elképzelés szerint a művészet egyszerre feleljen meg az ideológiai elvárásoknak (társadalmi funkció) és a tömegigényeknek (szórakoztató funkció). A különös az, hogy ez az elképzelés a népszerű filmben egyáltalán nem megvalósíthatatlan. Sőt, a tömegkultúra épp e két erénnyel rendelkezik: a műfajba kódolt archetipikus történetek sokak számára érthető és átélhető ideológiai jelentést fogalmaznak meg. Csakhogy a kultúrpolitika mindennél jobban tart a valóban releváns, egyértelmű igazságok kimondásától, s főképp annak populáris formában történő, népszerű és közérthető megfogalmazásától (a populáris kódrendszer propagandisztikus célú felhasználásának ideje pedig ekkorra már lejárt). A kádári kultúrpolitika cinizmusára vall, hogy a szerzői film értelmiségi beszédmódjában bizonyos határon belül megengedi a kritikát, hiszen ez a filmtípus csupán egy szűk réteghez jut el. A tömegeket elérő populáris kultúra regiszterében azonban mindez már felforgató erejű lehet, s így valós társadalmi veszélyt jelenthet.

Hasonlóan ellentmondásos helyzetbe kormányozza magát az a néhány filmes, aki eltökélten műfaji filmeket próbál forgatni, sőt új műfaj létrehozásán fáradozik. Király Jenő a western mintájára megalkotott eastern példáján mutatja be, hogyan fut zátonyra ez a kísérlet, de következtetése a vizsgált műfaj határain túl is érvényes. A „double bind” fogalmával leírt jelenség szerint az alkotók nem merik vállalni a műfaji film leegyszerűsítő, mitizáló sémáit, s a történetbe az analitikus művészfilm szempontját is beleszövik, miáltal műveik az egymást kioltó formák következményeként sem műfaji, sem szerzői filmként nem értelmezhetők, illetve élvezhetők (Király 1981).

A hetvenes évektől felborult egyensúlyi állapot nemcsak a következő két évtized, azaz a rendszerváltozásig terjedő időszak filmtörténetét határozza meg,

hanem hatással van a kortárs magyar filmre is. A nehéz örökséget és annak következményét foglalja össze egy 1995-ben született esszé. A népszerű filmkultúra 1945 és 1989 közötti helyzetének általános bemutatása végén azért is érdemes hosszabban idéznünk ebből az írásból, hogy a belőle áradó gunyoros és indulatos hangra is felfigyeljünk, amely a hetvenes évektől egyoldalúvá váló szerzői hegemonia káros hatását teszi szóvá.

Ilyen-olyan okból a magyar népszerű filmgyártás, amely a harmincas–negyvenes években világ színvonalú volt, elsorvadt, és helyét átvette a szerzői film. Ennek hegemoniája azóta is tart, és filmrendező-generációk nőttek fel abban a tudatban, hogy szerzői és dokumentumfilmen kívül semmi mással nem érdemes foglalkozni. Márpedig vagy húsz éve ennek a (hamis) tudatnak a csődjét éli a magyar film, csak egy ideig ezt a csődöt elfedte a politika. Senki sem vette észre, hogy igazi szerzői film mindig, mindenütt egy már erős népszerű filmipar háttere előtt alakult ki. Így volt ez az olasz neorealizmus és a francia új hullám esetében is. Sőt, a hatvanas évek magyar új hulláma mögött is ott volt egy erős tömegfilmes hagyomány, amely az ötvenes években – bármilyen furcsa –, folytatódott, s főleg Keleti Márton jóvoltából a hatvanas években még új erőre is kapott. Ez a hagyomány azonban teljesen elhalt a hetvenes években, s eltekintve egy-két kísérlettől, azóta is tetszhalott állapotban van. A jelenlegi magyar filmrendezők abban nőttek föl, hogy inkább a közönséget kell átnevelni a művészfilmekre. Csakhogy ez súlyos tévedés. A magyar filmgyártás nem állhat talpra, amíg ez a felfogás uralkodik, és nem éled újra a magyar népszerű film. Nem a mélán lirizáló művésztől kell várni, hogy tömegeket vonzzon a moziba, hanem meg kell teremteni a magyar filmgyártás teljes spektrumát, amelynek a szerzői film csupán egy része. A magyar nézőt a népszerű magyar filmnek kell visszacsalogatnia a moziba, nem a lírai-történelmi-politikai ömlengésnek és értekezésnek (Kovács 1995, 5).

3.

A népszerű filmkultúra 1945 utáni fent vázolt általános helyzetét jól szemlélteti a bűnügyi film konkrét műfaja. Ahogy erre már röviden utaltam, a bűnügyi film – az elnyúlhatetlen vígjáték mellett – már az ötvenes években is jelen van, ám igen kompromittálódott helyzetben. Erre a körülményre azért érdemes részletesebben kitérni, mivel igen mély nyomot hagy a későbbi évek bűnügyi zsánerén.

A szocialista realista filmek önálló műfajt is létrehoznak: a termelési film foglalja magában mindazokat a konfliktus- és karaktertípusokat, mutatja be azt a környezetet, amelyben a kommunista ideológia a leghatékonyabban képes kifejezni a maga propagandisztikus agitációját. Ezekben a filmekben a „munka frontján”, azaz üzemi környezetben folyik a harc a végső győzelemért a haladó kommunisták és konzervatív reakciók között. A bűnös múltú reakciók szabotázsával igyekeznek akadályozni a fejlődést, s ennek során bűncselekménytől, akár gyilkosságtól sem riadnak vissza, amit természetesen a kommunista hatalom éber rendőrsége leleplez. A bűnügyi film műfaji sémái, sőt a műfajcsaládon belül a thriller bizonyos elemei igen fontos dramaturgiai szerepet kapnak a termelési filmekben, így a műfajt megalapozó *Tűzben* (Apáthi Imre, 1948), a kollektívizmus szellemében a „Magyar Filmgyártó Nemzeti vállalat rendezői és dramaturgiai munkaközössége” által jegyzett *Gyarmat a föld alattban* (1951), legkiforrottabb formájában pedig Máriássy Félix *Teljes gőzzel* című 1951-es munkájában. A termelési filmek bűnügyi szubzsánere ezzel a – leginkább a karaktereken nyomot hagyó – politikai tehertétellel él tovább a következő évtizedekben.

A direkt propagandisztikus jelentés szolgálatába állított bűnügyi film, a „szocialista krimi” karaktersémáját a bűn(ös) és a bűnildöző ideológiai mine-műsége határozza meg (vö. Koltai 1986, Mecseki). Eszerint egyrészt a szocializmus világában nincs jelen a bűn: a bűnelkövető külföldről érkezik, az ellenséges kapitalista világ ügynöke vagy 1956-os magyar disszidens. Másrészt a szocializmus világában nincs jelen a magánnyomozó: a bűnildözés feladatát szervezett és kollektív formában állami testület látja el. E két komplementer ideológiai alapvetésnek kétféle következménye lesz. Az egyik a társadalmi, politikai és ideológiai jelentés közvetlen és propagandisztikus megjelenése a karakterekben. Voltaképpen ennek köszönhetően maradhatnak fenn a műfaj egyéb klasszikus, ideológiamentes elemei, mint a lopás, zsarolás, gyilkosság, illetve a nyomozás. A bűnügyi esemény propagandisztikus kontextusát tehát alapvetően a karakterek és motivációik teremtik meg. A másik következmény már áthatóbban és alapvetően érinti a műfajt. Az egyoldalúan átpolitizált bűnfogalom ugyanis felszámolja a bűn metafizikus természetét (vö. Bényei 2000), a bűnildözés kollektívizálása pedig az individuális érintettség jelentéskörét vonja ki a történetből. Ebből ered az a gyakori nézői érzés, hogy a magyar bűnügyi film provinciális, s jóval inkább a műfaj paródiája, semmint a világ és az ember sötét oldalát feltáró drámai alkotás. Politikai motiváció, provincializmus, paródia – e három „p” köré csoportosíthatók az államszocializmus korszakának bűnügyi filmjei.

Lássuk tehát a szocialista realizmus korszakában megalapozott, negyven filmből álló korpusz jellegzetesebb darabjait! Melyik csoportba tartoznak, illetve hova sorolhatók be leginkább (hiszen a csoportok között átfedések is elképzelhetők), valamint akadnak-e a fenti osztályozásból kiszoruló kivételek?

A propagandisztikus ideológiai jegyekkel motivált karakterek jószerével valamennyi bűnügyi filmben felismerhetők. A szocialista realizmus korszakában ez egészen nyílt és sematikus módon jelenik meg: a bűnös az előző rendszer kiszolgálója, volt nyilas vagy legalábbis arisztokrata, esetleg értelmiségi, mindenesetre a reakciós erők székértelője. Vele szemben a rendőrség kötelékében tevékenykedő nyomozó a haladók csoportjának segítője, támasza. Ez a séma, mint látni fogjuk, egészen a rendszerváltozásig felismerhető marad, legfőbb bizonyítékeként a népszerű filmkultúrát átható direkt propaganda jelenlétének.

A szocialista realizmus sematikus hagyományát legdirektebb módon Gertler Viktor *Egy ember, aki nincs* című 1963-as filmje folytatja, de a bűnöző reakciós beállítottsága vagy külföldi kapcsolata még számos későbbi filmben előkerül. *Az alvilág professzora* (Szemes Mihály, 1969) alapvetően magyar érdekltségű története egy nyugatnémet milliomos kisfiának elrablásával indul, s még az olyan önreflektív, ily módon esszenciális kriminarratívában is ott a nyugati motívum, mint az *Ártatlan gyilkosok* (Várkonyi Zoltán, 1973): a bűnügyi műfajból szakdolgozó két bölcsész egy Hollywoodból hazatérő magyar származású rendezőt hív ki tragikus végkifejletű szellemi párbajra.

A bűnügyi motívumokat alkalmazó történelmi filmekben a megfelelően kiválasztott korszakból fakad a politikailag motivált bűn(ös). Matuska Szilveszter 1931-es biatorbágyi merényletét, majd az az alapján provokált kommunistaüldözést a politikai krimik műfaji szabályai szerint két film is feldolgozza az államszocializmus korszakában: Várkonyi Zoltán *Merénylete* 1959-ben és Simó Sándor *Viaduktja* 1982-ben; az előbbi inkább a pszichothriller, az utóbbi az akciófilm műfaji sémáit mozgósítja. A *Hekus lettem* (Fejér Tamás, 1972) második világháború után szolgálatba álló újonc rendőrei a reakciósokat reprezentáló feketézők, maffiózók és pénzhamisítók ellen veszik fel a harcot. A Galgóczi Erzsébet azonos című regénye nyomán forgatott *A közös bűn* (Mihályfi Imre, 1977) az 1956-os forradalmat követő zavaros helyzetet vizsgálja egy gyilkosságba véletlenül belekeveredő család sorsában. Hasonló mondható el a társadalmi drámákban megjelenő bűnügyek ideológiai háttéréről. A Fejes Endre novellája alapján készült, moziban is forgalmazott *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című tévéfilm (Szőnyi G. Sándor, 1971) lélektani drámájában fontos motívum a gyilkossá váló szélhámos „nyugati diplomata” mimikrije, illetve a gazdag világ ígéretével becsapott lányok és családjuk

társadalmi és gazdasági orientációja, értékrendje. S a karakterekben fellelhető direkt politikai motívumkincs jelenléte a rendszerváltozásig kitart: Gazdag Gyula *Túsztörténetének* (1988) két fiatal főhőse a helyi katonai parancsnok fia – ez fegyverhez jutásukban fontos mozzanat –, akik sikertelen akciójukkal nyugatra próbálnak szökni. Tímár Péter szintén a rendszerváltozás előestéjén született, műfaji kuriózumnak számító pszichothrillerében, a *Mielőtt befejezi röptét a denevérben* (1988) pedig az antagonistá nemcsak pedofil homoszexuális, hanem ráadásul még rendőrnagy is – igaz, ennek a körülménynek a történet alakításában már nincs érdemi szerepe.

Tekintélyes tematikus csoportot alkotnak a kémfilmek, mivel bennük a politikai és az ideológiai motivációk magától értetődően kaphatnak helyet, így a kémkedő reakciók és nyugati megbízók üzelmei jóval indokoltabbak. A történelmi kémfilm itt is a korszakba „kódolja” az elkövetőt (Bán Róbert: *Dóra jelenti*, 1978), ám a jóval gyakoribb jelen idejű történetekben, ahol értelemszerűen békebeli ipari kémkedés zajlik, már nyilvánvalóbb a politikai motívum (Várkonyi Zoltán: *Foto Háber*, 1963; Nádasy László: *Fény a redőny mögött*, 1965; Oláh Gábor: *A múmia közbeszól*, 1967; Keleti Márton: *Fuss, hogy utolérjenek*, 1972; Mészáros Gyula: *A néma dosszié*, 1977). Nyugati kémkedés a szocialista Magyarország műszaki teljesítményeiért – ezt már a hatvanas–hetvenes években sem lehetett komolyan venni, aminek következtében e kémtörténetek átfedésbe kerülnek a provinciális és/vagy parodisztikus bűnügyi filmek csoportjával. Egyetlen kivétel – nem véletlenül – a *Foto Háber*, amely a rendőr karakterét határozottan individualizálja és a kalandromantika eszköztárával is gazdagítja.

A provinciális bűnügyi filmek között olyanokat találunk, mint a zsebtolvajt az utasok segítségével leleplező *Mindenki ártatlan?* (Palásthy György, 1961), a családi konfliktust egy gázolási esettel „súlyosbító” *Húsz évre egymástól* (Fehér Imre, 1962) vagy a notórius házasságszedelgőt jó útra térítő *Özvegy menyasszonyok* (Gertler Viktor, 1964). Ezekben egyrészt az a biztató jelentés fogalmazódik meg, hogy komoly bűn nincs jelen a szocialista társadalomban, ám ha mégis előfordul valami jelentéktelen kihágás, azt az öntudatos civil kollektíva – a rendőrség paternalista támogatásával – együttes erővel leplezi le. Sokkal üdítőbb, amikor ezt a narratívát már maguk az alkotók sem veszik komolyan, és bűnügyi paródiát forgatnak, ahogy az ipari kémkedésről szóló filmek többségében, vagy olyan, már címükkel is sokatmondó munkákban, mint az *Emberrablás magyar módra* (Várkonyi Zoltán, 1972) és az *Illatos út a semmibe* (Magyar József, 1973). Révész György *Az oroszán ugrani készül* (1969) című James Bond-paródiája pedig már-már abszurdba hajlik, hiszen

olyan népszerű sorozatot állít célkeresztbe, amit a közönség annak idején politikai okokból nem láthatott a hazai mozikban.

Az oroszlan ugrani készül átvezet az „importált hősöket” felléptető bűnügyi filmek csoportjába. Ennek első darabja, a *Kojak Budapesten* (Szalkai Sándor, 1980) egyúttal a provinciális filmek körét is gazdagítja: az Amerikából hazatérő, magyar származású, egykor Kócsag néven tevékenykedő világhírű nyomozó olyan szövevényes bűnténysorozatot tár fel, amelynek minden láncszemében a működésképtelen magyarországi infrastruktúra „lepleződik le”. Sikeresebb, a rendszerváltozáson átívelő széria fűződik a „magyar Piedonét” megformáló, később rendezővé avanszáló Bujtor István nevéhez (Mészáros Gyula: *A Pogány Madonna*, 1980; Szőnyi G. Sándor: *Csak semmi pánik*, 1982; Bujtor István: *Az elvarázsolt dollár*, 1985; *Hamis a baba*, 1991). Az „importált hősök” azonban – ahogyan az e címen megjelenő tanulmány kifejti – épp a társadalmi jelentést vonják ki a filmekből, s ezzel általában is rámutatnak a magyar bűnügyi filmek legfőbb deficitjére.

A tömegfilm üzenete ugyanis maga a társadalom, s így a tömegfilmek hőseinek adekvát módon kell felszívniuk a megfelelő társadalmi jegyeket. Ha ez nem történik meg, vagy ha a hős egy másik kultúra, egy másik kollektíva jegyeit, értékeit, prioritásait hordozza, attól még lehet szórakoztató, de nem töltheti be a konkrét társadalomhoz kötődő „szocializáló” funkcióját (Réz 1984, 264).

Ezt a hiányt nem pótolják a direkt propagandisztikus motívumoktól mentes bűnügyi filmek sem – mert azért ilyenek is akadnak, igaz, jóval kisebb számban: a teljes műfaji korpusz alig egynegyedét teszik ki. E filmek ugyanis azon az áron tudják kiszorítani a propagandisztikus ideológiát, hogy magát a műfajba kódolt ideológiát is minimalizálják vagy felszámolják, a történetet elszigetelik a valós tértől és időtől, a bűnügyi narratívát magának a büntettnék és a nyomozásnak a bemutatására, a szereplők motivációját pedig a lélektanukra korlátozzák. A szűkítés hozza létre a bűnügyi műfajcsalád Magyarországon ritka alműfajait: disztópiát (Szinetár Miklós: *Az erőd*, 1978), viktimológiai krimi (Dobray György: *Az áldozat*, 1979), heist filmet (Fábry Péter: *Nyom nélkül*, 1981). S ide sorolhatók a népszerű adaptációk, mint a Rejtő Jenő *Vesztegvár a Grand Hotelben* című regényéből készült *Meztelen diplomata* (Palásthy György, 1963), vagy ugyanebből az évből egy olyan különlegesség, mint az angol regény alapján amerikai rendező közreműködésével a Metro Goldwyn Mayer koprodukciójában forgatott *Az aranyfej* (Richard Thorpe, 1963). S végül a kisebbségi csoporton belül is kisebbséget képviselő „tisztá” krimik, a műfaj

ma is élvezhető, ám meglehetősen súlytalan, filmtörténetileg kevésbé reprezentatív darabjai a következők: Hintsch György: *Kártyavár* (1967), Bácskai Lauró István: *A hamis Izabella* (1968), Bán Róbert: *A gyilkos a házban van* (1970), Bacsó Péter: *A svéd, akinek nyoma veszett* (1980).

4.

Az államszocializmus korában a magyar bűnügyi filmek meghatározó többsége a szocialista realizmus termelési filmjeinek szabotázs-motívumában kifejlesztett, a bűnt a reakciósök, míg a bűnüldözést a haladók csoportjához társító s ezzel propagandisztikus célzatú ideológiai jelentést fogalmaz meg. Főként a bűn motivációjának és a bűnös karakterének leegyszerűsítő, sematikus ábrázolása hozza ellentmondásos helyzetbe a műfajt, amellyel megfosztja eredeti és releváns ideológiai potenciájától, s önleleplező, paródiába illő helyzetbe hozza. A magyar bűnügyi filmek tehát a műfaj általános vonásának megfelelően ideologikusak – csak hogy az ideológia nem involválódik a műfaj kódrendszerébe, hanem a propaganda külsőleges „védjegyeként” kerül a műre, mintegy a kultúrpolitika ideológiai pecsétjeként.

A propagandisztikus motívumok átható jelenlétét bizonyítják azok a filmek, amelyek számos ponton el tudnak szakadni a szocialista realizmus korszakának sémáitól, s ezzel a műfaj sajátos kódrendszerén belül fejezik ki ideológiai jelentésüket. Befejezésül két ilyen filmre szeretnék kitérni, amelyek hozzávetőlegesen keretezik az itt vizsgált negyventételes korpuszt.

Az első Gertler Viktor 1955-ös, azaz a szocialista realizmust követő filmművészeti megújulás évében készült *Gázolása*, a második András Ferenc *Dögkeselyűje* 1982-ből. Mindkettő a bűnügyi film családján belül a filmtörténetileg különösen rangos, műfajként és stílusként egyaránt megragadható film noirok körébe tartozik, amilyenre példát csak az 1945 előtti korszakban találunk. A két film szorosabban vett műfaja is kivételes, és még számos további hasonló értékes vonásuk van, például a lélektanilag egyénített, sokrétű karakterek, a városi környezet kreatív bevonása a történet bonyolításába, a kifejező hangulatfestő elemek. A *Gázolás*ban kiemelkedő a csábító femme fatale karakter és az érzelmi befolyás alatt vergődő protagonista viszonyának összetett ábrázolása, valamint a film noir-narratívára jellemző in medias res szerkezet. A *Dögkeselyű*ben erős női karakter nem található, a főszereplő rajza azonban annál erőteljesebb: a bizonytalan egzisztenciájú férfit egy egyszerű lopás mozdítja ki mindennapos rutinjából, s avatja önbíráskodó igazságszótóvá, aki egyedül küzd a város dzsungelében, s jut el törvénykízüli akciójának konzekvenciájáig: az önpusztításig. Erős műfaji vonások, több al műfaj markáns jelenléte (melodrá-

ma, thriller, western), színvonalas kivitelezés – és mégis, mindkét film magán hordozza a szocialista realizmus bűnügyi sémájának örökségét.

A *Gázolás* esetében a szocialista realista korszak közelsége miatt mindez jóval explicitebb. A karakterek a termelési filmek sémáját követik: a csábító femme fatale a reakciósok körébe tartozik, áldozata, a fiatal bíró az ingadozó szerepét alakítja, a haladók oldalán pedig a bíró főnökét, egy jovialis és humánus bölcs öregembert találunk. A reakciósok nem nélkülözik a túlzó, karikatúrisztikus, sematikus vonásokat, a haladó alakja viszont kifejezetten visszafogott, míg az ingadozó valódi drámai karakter. Gertler Viktor filmje a szocialista realista konfliktus- és karakterséma ellenére tökéletesen megfelel a film noir műfaji és stílári elvárásainak – de a tételt meg is fordíthatjuk: egy 1955-ös film noiron is átüt a direkt propagandisztikus ideológiai üzenet.

Harminc évvel később ez a kompromittáló hagyomány már halványul, de még mindig felismerhető. A *Dögkeselyű* rutinos zsebtolvajainak, a két decens hölgynek ugyanis zavaros 56-os múltjuk van, vagyis a reakciósok csoportjába tartoznak. Mindez kevésbé hangsúlyozott, ám explicit motívuma a történetnek. A másik szocialista realizmusból megöröklött bűnügyi motívum viszont már implicit, radikális társadalombírálatra nyújt alkalmat. A testületként ábrázolt nyomozók ugyanis nem folytatnak érdemi nyomozást az ügyben, sőt meggyanúsítják a főhóst, aki így kénytelen az önbíráskodás útjára lépni. András Ferenc ezzel a bűnügyi filmek kompromittált motívumát a rendszer ellen fordítja, méghozzá a történet döntő, műfaji aspektusában (thriller). Ehhez társulnak a film további társadalomkritikus elemei a taxizni kénytelen értelmiségi hős gazdasági kiszolgáltatottságától a vagyonosok világán át a „fehérgalléros” vállalkozói bűnözőig. Nem véletlen, hogy a korabeli kritikus a *Dögkeselyű* kapcsán a népszerű film nálunk elhomályosuló evidenciájára kénytelen utalni: „Pedig a tömegfilm feladója, vevője és üzenete – maga a társadalom. A tömegfilm-rendező a megszilárdult műfaji kereteket aktuális problémákkal tölti fel, s azokat a társadalmi értékeket és normákat, tiltásokat és preferenciákat önti formába, amelyeket ott és akkor a társadalmi tudat állapotára jellemzőek.” Majd néhány ellenpélda felsorolása után a *Dögkeselyű*t a fenti leírásnak megfelelő filmként határozza meg: „A *Dögkeselyű* viszont a büntettet, a criment a maga társadalmiságában, szociologikumában bontja ki” (Réz 1982, 60).

A propagandisztikus ideológia szerint Magyarországon az államszocializmus korában a bűn csak történelmileg, társadalmilag vagy politikailag motivált módon van jelen. Bűnügyi filmek azonban ebben a korszakban is születnek. Mi ez, ha nem ellentmondás? A bűnügyi film – és tágabb értelemben a népszerű filmkultúra – ellentmondása.

Irodalom

- Balogh Gyöngyi–Király Jenő. 2000. „*Csak egy nap a világ...*”: *A magyar film műfaj- és stílustörténete 1929–1936*. Budapest: Magyar Filmintézet.
- Bényei Tamás. 2000. *Rejtélyes rend: A krimi, a metafizika és a posztmodern*. Budapest: Akadémiai.
- Király Jenő. 1981. Apropó western...: A magyar kalandfilm problémái. In *Film és szórákozás*, szerk. Király Jenő. 155–236. Budapest: MOKÉP–Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum.
- Király Jenő. 1998. *Mágikus mozi: Műfajok, mítoszok, archetipusok a filmkultúrában*. Budapest: Korona.
- Koltai Ágnes. 1986. A bűn története: Krimi magyar módra. *Filmvilág* 29 (10): 10–13.
- Kovács András Bálint. 1989. A „szoft horror”: Populáris mítosz Magyarországon. *Filmvilág* 32 (9): 28–33.
- Kovács András Bálint. 1995. Krém torta nélkül: A magyar film és a közönség. *Filmvilág* 38 (2): 4–5.
- Lakatos Gabriella. 2013. A magyar félbűnfilm: Bűnügyi műfajok 1931 és 1944 között. *Metropolis* 17 (2): 50–66.
- Mecseki Anett. Egy eltűnt zsáner nyomában: A szocialista krimi <http://magyar.film.hu/filmtortenet/mufajok/egy-eltunt-zsaner-nyomaban-a-szocialista-krimi-mufajelemzes.html> (2016. jan. 30.)
- Pápai Zsolt–Varga Balázs. 2010. Hollywoodon innen és túl: Bevezető a magyar műfaji film összeállításához. *Metropolis* 14 (1): 8–22.
- Réz András. 1982. Neophron percnopterus: András Ferenc: Dögkeselyű. *Filmkultúra* 18 (4): 59–63.
- Réz András. 1984. Importált hősök: Észrevételek a magyar szórakoztató film jelen állapota-ról. In *Kortársunk a film*, szerk. Dániel Ferenc. 257–267. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Vajdovich Györgyi. 2013. Ideológiai üzenet az 1939–1944 közötti magyar filmben: A magyar népi film. *Metropolis* 17 (2): 68–76.
- Váradi Júlia–Kovács András Bálint. 1995. A *Meseautó* esélye: Beszélgetés Király Jenővel. *Filmvilág* 38 (1): 45–47.

Filmográfia

- Apáthi Imre: *Tűz* (1948)
- A Magyar Filmgyártó Nemzeti vállalat rendezői és dramaturgiai munkaközössége: *Gyarmat a föld alatt* (1951)
- Máriássy Félix: *Teljes gőzzel* (1951)

- Gertler Viktor: *Gázolás* (1955)
Várkonyi Zoltán: *Merénylet* (1959)
Palásthy György: *Mindenki ártatlan?* (1961)
Fehér Imre: *Húsz évre egymástól* (1962)
Richard Thorpe: *Az aranyfej* (1963)
Gertler Viktor: *Egy ember, aki nincs* (1963)
Várkonyi Zoltán: *Foto Háber* (1963)
Palásthy György: *Meztelen diplomata* (1963)
Gertler Viktor: *Özveg menyasszonyok* (1964)
Nádasy László: *Fény a redőny mögött* (1965)
Hintsch György: *Kártyavár* (1967)
Oláh Gábor: *A múmia közbeszól* (1967)
Bácskai Lauró István: *A hamis Izabella* (1968)
Szemes Mihály: *Az alvilág professzora* (1969)
Révész György: *Az oroszán ugrani készül* (1969)
Bán Róbert: *A gyilkos a házban van* (1970)
Szőnyi G. Sándor: *Jó estét nyár, jó estét szerelem* (1971)
Várkonyi Zoltán: *Emberrablás magyar módra* (1972)
Fejér Tamás: *Hekus lettem* (1972)
Keleti Márton: *Fuss, hogy utolérjenek* (1972)
Magyar József: *Illatos út a semmibe* (1973)
Várkonyi Zoltán: *Ártatlan gyilkosok* (1973)
Mihályfi Imre: *A közös bűn* (1977)
Mészáros Gyula: *A néma dosszié* (1977)
Bán Róbert: *Dóra jelenti* (1978)
Szinetár Miklós: *Az erőd* (1978)
Dobray György: *Az áldozat* (1979)
Szalkai Sándor: *Kojak Budapesten* (1980)
Mészáros Gyula: *A Pogány Madonna* (1980)
Bacsó Péter: *A svéd, akinek nyoma veszett* (1980)
Fábry Péter: *Nyom nélkül* (1981)
Szőnyi G. Sándor: *Csak semmi pánik* (1982)
András Ferenc: *Dögkeselyű* (1982)
Simó Sándor: *Viadukt* (1982)

Bujtor István: *Az elvarázsolt dollár* (1985)

Gazdag Gyula: *Túsz történet* (1988)

Tímár Péter: *Mielőtt befejezi röptét a denevér* (1988)

Bujtor István: *Hamis a baba* (1991)

POPULAR FILM CULTURE IN THE ERA OF STATE SOCIALISM

An example of Hungarian crime films

Hungarian film history after 1945 is usually defined within the paradigm of authors' films. The status of popular or genre film production during the era of state socialism was controversial in the period 1948–1989, and this influence can still be felt today. The paper, after giving a general review of the status of popular film culture, studies the roots and consequences of this discrepancy on the example of a corpus of forty items of crime films. All this can partly enrich the description of the film history of the period, and partly aid the interpretation of contemporary Hungarian film art in which the popular film culture and within it the position of crime films still remains controversial in spite of the social and political set of conditions that should be met.

Keywords: Hungarian film history, popular film culture, era of state socialism, genre of crime films.

POPULARNA FILMSKA KULTURA U DOBA DRŽAVNOG SOCIJALIZMA

Na primeru mađarskog kriminalističkog filma

Period mađarske istorije filma posle 1945. godine se prvenstveno definiše kao paradigma autorskog filma. Položaj popularne ili žanrovske filmske produkcije u periodu državnog socijalizma između 1948. i 1989. je kontradiktoran i taj uticaj se oseća sve do danas. Studija nakon opšteg pregleda položaja popularne filmske kulture razloge i posledice te kontradiktornosti analizira na primeru korpusa kriminalističkih filmova koji se sastoji od četrdesetak stavki. Sve to delimično može da obogati opis istorije filma tog razdoblja, a delimično može da potpomogne u tumačenju položaja savremene mađarske filmske umetnosti, u kojoj je položaj popularne filmske kulture i u sklopu toga kriminalističkog filma – uprkos promenjenim društvenim i političkim okolnostima posle 1989. godine – i dalje kontradiktoran.

Ključne reči: istorija mađarskog filma, popularna filmska kultura, doba državnog socijalizma, žanr kriminalističkog filma.

PIELDNER Judit

Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar
Humántudományok Tanszék
Csíkszereda
juditpieldner@gmail.com

HANG-KÉP KAPCSOLATOK BÓDY GÁBOR ÉS JELES ANDRÁS FILMMŰVÉSZETÉBEN¹

Sound-Image Relations in Gábor Bódy's
and András Jeles's Film Art

Veza zvuka i slike u filmskoj umetnosti Gabora Bodija
i Andraša Jeleša

Az experimentális filmkészítői gyakorlatban a mozgóképi élmény összetettsége éppen a hang és kép klasszikus egységének megbontása révén teremődik. Bódy Gábor és Jeles András filmjei szembefordulnak a hang és kép komplementaritásának elvével, széthasítva a kettő egységét, elidegenítve egymástól az optikai/vizuális és az akusztikai/verbális dimenziót. Jelen tanulmány a hangsáv és a képi dimenzió viszonyát, alakzatait vizsgálja, ezen belül a természetes és művi hang, az artikulálatlan hang (zörej), a magasan artikulált hang (zene) és a közöttük elhelyezkedő beszéd egymáshoz való viszonyát, a képkeret és hangkeret inkongruenciáit, a narrátori hang és az elbeszélői nézőpont sajátosságait, nem utolsósorban azt, hogy mindezen eljárások milyen jelentésszinteket tárnak fel, és milyen befogadói tapasztalatban részesítik a nézőt. *Kulcsszavak:* zörej, beszéd, zene, diegetikus és nondiegetikus narrátor, kollázselv.

Bevezetés

Születésétől fogva a film saját kettős meghatározottságával viaskodik: „teste”, materialitása a technikai apparátushoz köti, míg „lelke” a technikai feltételeken túlmutató, esztétikai dimenzió felé aspirál. Erdély Miklós a film kétarcúságáról beszél, a film médiumának belső ellentmondását így jellemezve: „[A film]

¹ A tanulmány a román Nemzeti Nevelésügyi Minisztérium által támogatott PN-II-ID-PCE-2012-4-0573. számú CNCS – UEFISCDI projekt keretében készült.

Egyrészt nem művészet, ez a látható fele, másrészt lehetne az, ez a láthatatlan arca” (Erdély 1995, 95).

Kettősségről, kétarcúságról a hang és a kép viszonya kapcsán is beszélhetünk: technikailag, a hagyományos filmkészítés kettéhasítja a valóságot, a hangot és a képet külön rögzíti ahhoz, hogy majd a levetítés során újra megtegye hang és kép szintézisét, a teljes egység illúzióját. A kérdés csupán az, hogy hogyan viszonyul a film ehhez a rejtett, láthatatlan, egyébként közismert tényhez, elleplezni vagy ellenkezőleg, feltárni kívánja azt a néző számára, vállalva a médium technikai értelemben vett hasadtságát, és kockára téve a film médiumához kapcsolt realitásigényt.

A *film elmélete* című munkájában Sigfried Kracauer a filmben létrejövő hang-kép kapcsolatokat három ellentétpár mentén tagolja: szinkronitás–aszinkronitás, párhuzamosság–ellenpont, tényleges–kommentáló hang. Kép és hang szinkronitásáról beszélhetünk abban az esetben, ha a képen látjuk is a hang forrását, párhuzamosságról, ha kép és hang ugyanazt a tartalmat közvetíti, tényleges hangról pedig, ha a hang része a diegézisnek (vö. Kracauer 1963). Általánosságban véve, a dominánsan narratív film, a bordwelli értelemben vett klasszikus filmelbeszélés, amelynek elsődleges célja a történet logikájának felépítése és ennek félreérthetetlen közvetítése a néző felé, az oppozíciópárossorozat első tagjait (szinkronitás, párhuzamosság, tényleges hang használata) preferálja, kép és hang szövetségét a valóságillúzió megteremtésének szolgálatába állítva. A dominánsan narratív filmben a hangeffektusok (párbeszédek, háttérzaj, zenei aláfestés) alkalmazása a diegézis kibontásában játszik szerepet: a háttérzaj, a zörejek a cselekmény helyszínének realiztikussá, plasztikussá tételét szolgálják, a szereplők közti párbeszéd a tettek motivációjára, az interszemiotikus kapcsolatok háttérére derít fényt, és előbbre visz a történet megértésében, a zene pedig a jelenetek emocionális, drámai töltetét emeli ki, erősíti föl.² A klasszikus narráció esetében hang és kép szerves egységéről beszélhetünk: a hangsáv és a képi dimenzió egymást erősítve vállal részt abban az összetett – vizuális, akusztikai, szenzoriális – élményegyüttesben, amelyben a mozgókép részesíti a nézőt.³

² A zene szerepének filmtörténeti változásait és változásait illetően lásd Wierzbicki (2009).

³ *Hang, epiztemológia, film* című tanulmányában Edward Branigan a hang-kép viszonyt perceptuális, kognitív szempontból vizsgálja. Alapvető különbség a hang és kép befogadásában, hogy a látványt szubsztanciálisként, maradandóként, ezzel szemben a hangot járulékosként, mulandóként érzékeljük; Branigan a látható és a hallható aszimmetrikus megítélismódjának ismeretelméleti vetületeit elemzi (vö. Branigan 2007). *Teremtés, lidércnyomás* című kötetében Jeles említi, hogy hang és kép egységében az is közrejátszik, hogy a hang generálhat képi élményt, a kép pedig hathat akusztikailag a nézőre (vö. Jeles 2006, 35).

Az avantgárd film szembefordul a fősodort képviselő narratív filmek ez irányú preferenciájával és realitási igényével, a hangsúlyt a másik oldalra (aszinkronitás, ellenpont, kommentáló hang) helyezve át. A mozgóképi élmény összetettségét éppen a hang-kép klasszikus egységének megbontása révén gondolja el: szembeeszegetül a hang ideológiáival, hang és kép komplementaritásának elvével (vö. Altman 1980), széthasítja a kettő egységét, elidegenítve egymástól az optikai/vizuális és az akusztikai/verbális dimenziót, ún. „audiovizuális disszonanciát” hozva létre (vö. Chion 2011). A filmhang avantgárd használatát elemző tanulmányában Farkas Tamás a kép-hang egység problematikus voltának filmtörténeti vonatkozásaira irányítja a figyelmet: a hangosfilm fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív, számos filmalkotó a kép, a látvány autonómiáját látta megtörni a hang betolakodásával,⁴ és a hangtól való távolságtartás éppen az aszinkron, ellenpontos és nondiegetikus hang használata révén jutott érvényre. Ezek váltak az avantgárd filmkészítés kedvelt, domináns eljárásaivá is, viszont nem a kép autonómiájának, hegemoniájának elve alapján, hanem éppen ellenkezőleg, a hang (és a nondiegetikus, nem szervilis, a történetmondásba beolvadó és ily módon önmagát kioltó, önnön nyomát eltörlő filmzene) jelentőségének, filmbeli jelenlétének átértékelése következtében (vö. Thompson 1980).

Említett tanulmányában Farkas Tamás a zörejt, beszéd és zene hármában vizsgálja „a hangsáv heterogén elemeinek erdélyi kezelését” (Farkas 2007, 50); az alábbiakban, miközben a Bódy és Jeles filmjeiben megjelenő hang-kép kapcsolatokat vizsgálom, utalnom kell Erdély hanghasználati módjaira, hiszen mindhárman ugyanabban az avantgárd teoretikus és kísérleti térben mozognak, finom egymásra utaló/ható rezonanciákban jelezve a közös gyökereket, kiindulópontokat, nézeteket.

Bódy és Jeles „hangjai”

A hangsáv és a képi dimenzió viszonyának vizsgálata számos vonatkozást tesz lehetővé Bódy Gábor és Jeles András filmjeiben: vizsgálhatjuk a külön-

---

⁴ „A hangtól való távolságtartásból, az aszinkron, ellenpontos, nondiegetikus képen kívüli hangalkalmazásokból így születtek Chaplin hangos »némafilmjei« (*Modern idők, A diktátor*) vagy René Clair hangiróniái (*A millió, Párizsi háztetők alatt*), melyekben a technikai újítás bizonytalan alkotói fogadtatását vélhetjük felfedezni, hiszen a kép és hang ellenpontos szerkesztése ezekben a megoldásokban az új (idegen) mediális helyzettel való viccelődésként értelmezhető” (Farkas 2007, 47). Azt a traumát, amely a némafilmet éri a hangosfilm megjelenésekor, expresszíven fogalmazza meg Michel Hazanavicius *A némafilm* (*The Artist*, 2011) című, játékos, önreflexív elemekben bővelkedő fekete-fehér némafilmje.

bőző eredetű/természetű hangok, a természetes és művi hang, az artikulálatlan hang (zörej), a magasan artikulált hang (zene) és a közöttük elhelyezkedő beszéd egymáshoz való viszonyát, a képkeret és hangkeret inkongruenciáit, a narrátori hang sajátosságait, valamint azt, hogy mindezen eljárások milyen jelentésdimenziókat tárnak fel, és milyen befogadói tapasztalatban részesítik a nézőt.

Hangtorzítások, zörej, beszéd

Bódy előszeretettel kísérletezik a filmnyelvi kódokkal, azoknak a szokványostól való eltérítésével és ezzel együtt a filmbefogadás perceptuális módzatainak a kimozdításával. És ugyancsak előszeretettel kísérletezik a rögzített anyagba való utólagos beavatkozás (fényvágás, a kép roncsolása, hangtorzítás) módzataival, a „valóság” manipulációjával.

Erdély Miklós esztétikájában a film éppen azáltal válik a megismerés médiumává, hogy szétszereli, majd újból összerakja a „valóságot”, ezáltal a tekintetet kritikai önvizsgálatra kényszeríti. A képi, illetve hanganyag manipulációja, a trükkök, a film terével és idejével való játék, a „látható abszurdumok” a gondolkodás alakítói: „A valóság önvizsgálatának – ami az emberi tudatban mehet csak végbe – nélkülözhetetlen – nem eszköze – *fázisa* a film” – írja Erdély *A filmezés késői fiatalsága* című írásában (1995, 183). A kritikai attitűd, a „valóság önvizsgálatára” való felszólítás áll Bódy mozgókép-manipulációinak a hátterében is.

*Nárcisz és Psyché*jében (1980) Bódy úgy alkotja meg a mozgókép komponenseit, hogy közben felszámolja a filmnyelvi kódok egységes befogadhatóságának feltételrendszerét, artefaktum jellegű világot teremt, kimozdítja a helyükből az „érzékszervi bizonyosságokat”, megvonja a nézőtől annak egyértelműségét, hogy a szereplőről mint látvány és hang vitathatatlan birtokosáról, integráns egységének hordozójáról gondolkodjunk. A Nárciszt alakító Udo Kier magyar hangját *Cserhalmi György* adja, aki viszont szintén játszik a filmben, Zedlitz bárót alakítva. Zedlitz báró hangja a *Garas Dezső*, vagyis Cserhalmi arca és hangja egymástól elválasztva, mintegy „a tükör két oldalán”, heterotopikusan jelenik meg. A Zedlitz és Laci találkozásának jelenetében a szerepek mögött ugyanaz a személy „önmagával” társalog, az identitást a szóródásban tetten érő igazi posztmodern játékként. A Nárcisz szerep pedig különböző eredetű képből és hangból tevődik össze: Nárcisz, azaz Ungvárnémeti Tóth László alakját idegen színész alakítja, a hang közismert magyar színésztől származik; emellett a hang még szétválik egy természetes beszédhangra és egy művi,

elektronikusan modulált hangra, amely a Nárcisz-dráma sorait szólaltatja meg. A szereplők hangjának eme használata eltörli a film „fantazmatikus testének”⁵ egységét és jelenlétét.

Az experimentális film formanyelvében a hang a képről leváló, önálló médiumként jelenik meg, testetlen materialitása kerül előtérbe. Ennek egyik lehetősége a (beszéd)hang antinaturalista használata. A nem természetes, művivé idegenített emberi hang Bódy 1983-as játékfilmjében is megjelenik: a *Kutya éji dalában* elektronikusan modulált hangon megszólaló szereplőkkel találkozunk. Az eljárás idegenséggélményt közvetít, a filmet nem az otthonosság, hanem a kísérteties helyeként aposztrofálja, a „valóság” fogalmát sokszorososan idézőjelbe teszi, és ezt az idegenséget a képi világ műviségével, szokatlan látványelemekkel nyomatékosítja.

A neoavantgárd film formabontó eszköztárában a kracaueri hangjelenség-osztályok – zörej, beszéd, zene – határainak különböző átlépési módzataival találkozunk. Jeles András filmjeiben kitűnően tanulmányozható a hang doméniumán belüli transzgresszió: Jeles mindhárom típusú hangot a szokványos keretéből kimozdítva használja. Zörej, beszéd és zene kijátsszák, ironikusan ellentétezik egymást, ugyanakkor egymás helyetteseivé, *supplementumaivá* is válnak: a beszéd érthetetlené tett, zörejjé stilizált, iteratív használata révén a zörej zenévé, a zene pedig a film üzeneteit közlő beszéddé minősül át. A hang manipulációs módzatai a rendező világlátásának jelentős elemeit kódolják. Amint Gregus Zoltán írja:

Jeles előszeretettel ütközteti a filmszerűségből adódó konkrét látványvilágot a szövegszerűség stilizált és elvont formáival. Pontosabban, a képi megmutatásban és a szövegszerűségben rejlő lehetőségeket egymás ellenében játssza ki. Egyfelől menekül a transzparens képektől, a film fotografikus jellegéből adódó projektív illúziótól, és ebben az irodalom erősen stilizált szövegei és a színházi formanyelv nyújt támpontot számára [...]. Másfelől viszont, a szövegszerűség nullafokát keresve, munkássága erős gyanakvást tanúsít a beszélt nyelvvel szemben. Az élmények közvetlenségét eltakaró ideologikus művészi nyelvezet ironikus és reflexív lebontása nála nem pusztán esztétikai »experimentalizmus«, hanem egzisztenciális kérdés (Gregus 2007).

---

⁵ „E fantazmatikus test jellemző vonása mindenekelőtt az egységessége (az érzékek koherenciájának hangsúlyozásával) és magának való jelenléte. A hang hozzáadása a filmhez lehetővé teszi egy teljesebb (és organikusabban egységesebb) test reprezentálásának a lehetőségét, valamint azt, hogy a beszédet egyéni tulajdonként definiálhassuk” (Doane 2006 [1980]).

Ennek háttérében többrendbéli indokot vélhetünk felfedezni, mindenekelőtt a neoavantgárd filmkészítésre jellemző, a fősodor népszerű filmjeiben manifestálódó „filmszerűséggel” szembeni visszakoázást, ellenérzést.

Erdély Miklósnál olvashatjuk: „A hangosfilm lényegében még mindig a beszédhang bővületében él, és nem tud szabadulni az egyre tökéletesebben megidézett ember szuggesztíójától” (Erdély 1995, 109). A beszédhang filmbeli alkalmazásával szembeni szkepszis Jelesnél nyelvkritikai attitűddel párosul: a nyelv olyannyira telített ideológiai tartalmakkal, különösen a közép-kelet-európai régió társadalmi-politikai kontextusában, hogy egyfajta kihátrálás, nyelv előtti állapot megélése szükséges ahhoz, hogy visszataláljunk a tiszta nyelvhez, a fogalmakhoz. Erdély a jelentésüresítést gyakran a kép és a szöveg egymást kioltó pozícióba való helyezése révén éri el. Jeles az elhangzó nyelvet üresíti ki, jelezvén, hogy a film nem a nyelv által hordozott tartalmak *kerete*: a jelentés a kulturálisan kódolt – képekből, hangokból álló – törmelékhalmoz helyén, nem a nyelvben, nem a képben, hanem egy nyelven túli – vagy nyelv előtti – állapotban, szavak és képek visszabontásának helyén lelhető fel.

A nyelv, amelyet vagy párbeszédekben, vagy pedig, akárcsak Jean-Luc Godard, feliratokban szerepeltet Jeles, torzított, roncsolt, üzenetközlő funkciójától megfosztott üres helyként, önellő nyomként van jelen. Jeles többféleképpen roncsolja, „zörejesíti” a beszédhangot: a felerősített háttérzaj, a zörejfüggöny érthetlenné teszi a beszédhangot (egy nem filmes, hanem színházi példát említve, első – kaposvári – színházi rendezésében, *A szabadság első napjában* [1975] a színészek üvegcserepeken járva beszéltek, ami szinte teljesen lehetetlenné tette az elhangzó szövegek megértését); felirat takarja ki az elhangzó beszédet (a gyűrűvásárlás jelenetét említeném *A kis Valentinóban* [1979], amelyben a dialógust lefedi a feliratozás); beszédhibás szereplők (*A kis Valentinóban* Józsi bácsi gégemikrofon segítségével beszél, a *Senkiföldjében* [1993] a szobalány beszédhibával küszködik); töredékes, értelmetlen párbeszéddek (*Álombrigád*, 1983); a szavak hangjaikra való szétszerelése oly módon, hogy külön szereplők ejtik ki a magánhangzókat és a mássalhangzókat (*Álombrigád* [1983], *Angyali üdvözlét* [1984], *Drámai események* [1985]).

Az *Álombrigád* fragmentált párbeszédeiben olyan kifejezések hangzanak el („nem értem”; „milyen összefüggést akarsz kihozni?”; „miről van szó, gyerekek?”; „nem tudod, miről van szó, nem érted”; „elégge ellentmond a józan észnek”), amelyek az értelem hiányát jelzik a felettesek „nagy szuper szövegében”. A „vállalat”, „szakszervezet”, „pártbizottság”, „család”, „lakás-probléma”, „munkásosztály”, „szolidaritás”, „szervezés”, „személyi kultusz” szlogenjei érthetetlen, értelmetlen szövegkontextusokba ágyazódnak, az ural-

kodó ideológia diskurzusa ironikusan, cinikusan szétmondódik az összefüggéstelen párbeszédekben. A „szétmondás” egy másik lehetőségét aknázza ki Jeles a gyerekszereplők szerepeltetése révén: az *Angyali üdvözlés*ben a madáchi üzenet lételméleti mélységeit, a Tragédia súlyosan gördülő szövegét, élet és halál kérdéseit, az emberi gonoszságról szóló drámapasszusokat a gyermeki hang naivitása, ártatlansága, „nem-értése” ellenpontozza.

A beszédhang tehát egyfelől a zörejhez, másfelől viszont a zenéhez közelít: a szereplők eléneklik a párbeszédet (*Álombrigád*), túlartikulálják, nem természetes hangon mondják, ritmusosan ismétlik a szövegeket (*Angyali üdvözlés*); mind a zörej, mind a zene a fogalmak rendjéből való kimenekülés – az artikulálatlanság, illetve a magas artikuláltság – hangzásdoméniumaként képződik meg. A hangzására redukált beszéd elveszíti értelemhordozó szerepét, a hang testetlen materialitása másfajta jelenlétet teremt, nem a filmszerűségbe burkolózó otthonosságát, hanem a megszokott hangzásvilágukból kifordult hangoknak való kitettségben megtapasztalható egzisztenciális idegenségét. A fentiek alapján mondhatjuk tehát, a beszédhang torzításai révén a beszélt nyelv válik Jeles dekonstruktív apparátusának fő célpontjává.

Hang-kép kapcsolatok és az elbeszélői nézőpont

A narrációnak a filmelbeszélés transzparenciáját megbontó lehetőségeivel főként Jeles filmjeiben találkozunk. Jeles számára különösen fontos annak a kérdése, hogy ki meséli a történetet. Ha már megkerülhetetlen a filmben a történetmondás, akkor fontos, hogy ez ne automatikusan történjen, a film reflektáljon a narráció aktusára, és mozdítsa ki az elbeszélés aktusát a megszokott sémákból.⁶

A filmelbeszélés konvenciói szerint a narrátori hang retrospektív irányultságot feltételez, temporálisan bekeretezi, múltbeli eseményekként számol be a történetekről. Továbbá a narrátor vagy részese a cselekménynek (diegetikus) vagy kívülálló (nondiegetikus), ez utóbbi esetben a hangalámondás, azaz a *voice-over* narrátori hang alkalmazása a legelterjedtebb (vö. Bordwell–Thompson 2008).

Jeles András filmjeinek a bordwelli értelemben vett klasszikus elbeszélésmódtól, valamint a filmes fikció reprezentációs sémáitól radikálisan elhatárolódó beszédmódját mindenekelőtt a hetvenes évek végén kialakuló filmes új *narrativitás* összefüggésrendszerében kell elhelyeznünk. Az új *narrativitás*

---

⁶ „A mozikarabok ugyebár történetek. De ki mondja, és mondja-e egyáltalán valaki azt a történetet? Nem csak utalások esnek-e egy tisztázatlan megegyezés értelmében valami sémára, mely módszerrel minden *történet* kibontható? Lehetséges-e történet, ha nincs elbeszélés?” (Jeles 2006, 6)

alapvető célja éppen a mediális és műfaji automatizmusok visszavonása. Gregus Zoltán írja az új narrativitás filmjeiről: „Korántsem valamiféle »újszimbolizmus« hódít teret ezekben a filmekben, éppen ellenkezőleg: a primer jelentésszint nem oldódik fel az ábrázolásmód által irányított általános jelentésben, hanem a megszokottól eltérő idegenségében áll elő” (Gregus 2009).

Jeles nem dokumentum és fikció oppozíciójában gondolkodik, mint Bódy (és mint Erdély), hanem a filmszerűséget utasítja el, az elbeszélés mintáitól és sémáitól próbálja mentesíteni a filmet.⁷ Filmjeiben a narrátorok használata kivétel nélkül minden esetben a film által létrehozott illuzionisztikus jelenlét megbontását és idegenszerű, nyugtalanító hatás elérését célozza.

Diegetikus és nondiegetikus narrátor

a) Jeles András: *Álombrigád*

Jeles András filmjei a filmelbeszélés tagadásának különböző változatait és fokozatait hozzák létre. Czirják Pál *A kis Valentinó* elbeszélését „kifordított narrációnak”, a *Montázs*-belit „analitikus narrációnak”, az *Álombrigád*-ét pedig „felbomló narrációnak” nevezi. Továbbá, a *Montázs* „narráció előtti” státusát szembeállítja az *Álombrigád* „narráció utáni” állapotával (Czirják 2004).

Az *Álombrigád* (1983) „posztnarratív” szituáltsága abból eredeztethető, hogy az ötvenes évek propaganda-filmjeinek a diskurzusát teszi idézőjelbe és bomlasztja szét annak rétegeit, a film elbeszélhetőségének a szélső értékeire rákérdezve. Módszeresen szétír minden olyan technikát, amelyből a hagyományos filmelbeszélés építkezik. A klasszikus értelemben nincs elbeszélte történet, nincs befejezés, a munkásszínészek próbáit nem tetőzi be maga az előadás, szürrealisztikus látomásba idegenítődik a film zárlata, létrejön egy ellennarratíva, amelyet Hirsch Tibor az „utolsó magyar termelési filmnek” nevez (vö. Hirsch 2004).

Az *Álombrigád*-ban a film destruáló apparátusa főként a narráció sémáival szegül szembe, de voltaképpen egy mélyebb körben a film minden kifejezőeszközét áthatja, a *mise en scène*-től a kompozíción és szerkesztésen át a hang és kép viszonyaiig. Jeles filmje (vissza)él a kvázi-dokumentáris jelleggel, a film anyagának nyomrögzítésként való értelmezésével: azt informatív anyagként, jegyzőkönyvként, egy feltételezett utólagos nyomozás ügycsomójaként kínálja. A nondiegetikus (az eseményeket kommentáló, a cselekményben részt nem

⁷ „Jeles művészetében nem a »dokumentarizmus és/vagy fikció« elvi és gyakorlati kérdése áll a középpontban, hanem a stílusé” (Gelencsér 2002, 395).

vevő) narrátor (aki viszont időnként láthatóvá válik a képen) mintegy „lehallgatja” a szereplők beszélgetését, és nyomozati anyagként kínálja a feltételezett történetet. A *voice-over* narrátori hang az elbeszélés fölötti teljes uralmát látszik fitogtatni a zuhanyozójelenetben, amelyben úgymond „felöltözteti” a meztelen munkást. Teljhatalma azonban hamarosan az ellentétébe fordul: nemcsak hogy nem érti a történetet, hanem le is mond a „hivataláról”, átadja helyét az Oláh Gyula naplóját felolvasó, diegetikus narrátornak, aki helyenként akadozva, hol a pártfunkcionárius vakbuzgóságával, hol a besúgó cinizmusával olvassa a narrátori kommentárrá előlépő naplóbejegyzéseket, majd egy következő jelenetben az ajtókeretben állva „tolmácsolja” a történetet, amely a szobabelsőben „játszódik”. A narrátorok ki-be sétálnak a történetbe(n), átjárnak a narratív szintek, keretek között, amelyek eleve nem különülnek el, hiszen történet sincs, csak *nem*-történetek és áltörténetmondások sora egy radikálisan ellenfilmes vízió szellemében.

Jeles amatőr szereplőkkel játszatja el a (nem-)történetet, akik, miközben a darab eljátszására készülnek, a kívülről, felülről rájuk szabott „szerepet” értelmezik/értelmetlenítik, a „szerep” így túlnő a „darab” keretein, referenciája megsokszorozódik (és a filmben játszó amatőr szereplő szerepére, de nem kevésbé a szocializmus által az egyénre, a munkásosztályra kiszabott „szerepre” is kiterjed: „belekeveredtél valamibe, anélkül, hogy tudtad volna”, mondja az egyik szereplő).

A film minden rétegét átható töredékesség révén a legelemibb narratív sémák számolódnak fel, a film szándékoltan, a konvencionális értelemben vett „értetőség” ellenében provokálja a befogadást. Itt a „felbomló narrációnak” csak néhány elemét említem: a töredékesség az elemi egységek alatti szintig terjed, vagyis a nyelv szintjén a szó, a filmkép szintjén a jelenet alatti szintig (lásd a szavak magánhangzókra és mássalhangzókra való szétszalazását, valamint a jelenetek egységének a megtörését bevágott képekkel, képidézetekkel). A montázs funkcióját is átírja a film, a képek egymásmellettiége inkább dadaista esetlegességet idéz, a képek tetszőleges egymásra következését, mint a klaszszikus „1+1=3” montázselvét, ok-okozati összefüggéseit, jelentéstöbbletét. A képkeret és a hangkeret nem fedi le egymást, a narrátori kommentár, a zenei aláfestés, a zörejek, a különböző hangeffektusok átlépik a jelenetek határait. A film végén már nincsenek tömegjelenetek vagy párbeszédek, a kollektivitás eszméje ironikus törlésjel alá kerül a kamerának oldalt, háttal álló egyének egy-egy kijelentésre szorítókozó „monológjában”, a lassított hangfelvételekben.

Az *Álombrigád* a műfajiság konvencióit oly módon töri szét, hogy a különböző műfajokat felidéző egyes jelenetek nem ruházódnak fel diegetikus funk-

cióval, hanem betétként, utalásként vannak jelen. A film így idézőjelezi az ötvenes évek propaganda-film-műfaja mellett a némafilmet, a melodramatikus családtörténet műfaját, a színpadi előadást, a horrorfilmet. A propaganda-film egy „örült” társalgás háttérében pörög a vetítővásznon, illetve a szerelőmunkások alakjára vetítődik rá. A műfajok paródiája a bahtyini értelemben karneváli jelleget kölcsönöz Jeles filmjének, amely nemcsak az idézőjelbe tett műfajokat, hanem önmagát, az experimentalizmus „potenciálját” is paródia tárgyává teszi azáltal, hogy a kísérleti filmes eszközöknek már-már a felsorolhatatlanságig és az emészthetetlenségig bő leltárát nyújtja. A cím, az „álombrigád” a kommunista ideál képzetköre mellett azt az értelmezést is lehetővé teszi, hogy egy álombeli, vagyis nem a valóságban létező, hanem elidegenített, perifériára szorult társadalmi csoportról van szó, amely éppen a munkásosztályt piedesztálra emelő ideológiának, politikai diskurzusnak válik az áldozatává. Ezt az értelmezést erősíti fel a halál mint a brigád tagjainak visszatérő beszédtemája a filmben. A munkásoknak az egzisztenciális peremhelyzetben a véghez viszonyított lét- és önértelmezése parabolisztikussá növeszti a jelenetet. Ugyanakkor a filmszerkezet szándékolt (jól megkomponált) kuszasága, a jelenetekbe bepillanó képek, a furcsa terek és folyosók irracionálissá, álomszerűvé teszik a film világát.

b) Jeles András: *József és testvérei – Jelenetek egy parasztbibliából*

Jeles András 2003-ban bemutatott filmje két, egymástól eltérő kulturális kódok által meghatározott, két eltérő regiszterben elmondott, a kontraszt elve alapján egymás mellé helyezett, de mégis konvergáló szenvedéstörténetet állít párhuzamba: egy prostituálttörténetet, valamint a *József és testvérei* bibliai toposzát, amely Jákob és Ráhel, Júda és Támár, Izsák és Ábrahám történeteivel egészül ki. Ezek a történetek egymásba ékelődve, egymásnak értelmezési kontextust teremtve, polifón narratív struktúrát eredményeznek.

A kiszolgáltatottság párhuzamos története a film otthonosságából való „kivezetésként” artikulálódna. Mindkét történetszál a maga módján véghezviszi a filmképsértés jelesi rítusát: a prostituálttörténet infrakamerával, egy mindenhol jelen lévő, mindenről tudó és mindenbe beleavatkozó szubjektumpozíciót idéző nézőpontból rögzített jelenetei infernalis jelleget kölcsönöznek a képeknek, a magyar paraszti világ ikonográfiájával előadott bibliai történet pedig árnyjáték, amely a filmkép háromdimenziós voltát kétdimenzióssá redukálja, a filmszínészi játékot pedig teátrális stilizációvá minősíti át.

A két történetszál egymással váltakozva fut a filmben, és mindkét történetszálhoz nondiegetikus narráció kapcsolódik. A nondiegetikus narrátor metaszin-

helyezkedik el a történethez viszonyítva, és vagy a cselekményvilágot értelmezi, vagy a filmre magára reflektál. A József-történet némajátékát két narrátori hang kíséri, az egyik Mészöly Dezső hangja, aki népies, archaikus stílusban, involvált hangon meséli el a történetet. A másik narrátor, amelyet Haumann Péter szólaltat meg, a József-történetbe ágyazott áldozattörténetet, Ábrahám és Izsák történetét mondja el, valamint az angyal figurájának kölcsönzi a hangját. Ez a hang kevésbé involvált, inkább reflektáló, reflektál önmagára és az első narrátor által mondottakra, kiszól a nézőnek, kevésbé archaizálva beszél.

A jelenkori prostituálttörténet narrátora (Kiss Ferencné hangja) tárgyilagosan, szenvtelenül és kvázi szinkronban ismétli meg a szereplők által elmondottakat. A szereplői szólam és a narrátori szólam kettőssége egyrészt redundánssá teszi a narrációt, másrészt egy temporális összeférhetetlenséget teremt azáltal, hogy a retrospektív hangkommentárt és a történés jelenében épp elhangzó szereplői szöveget egyidejűvé teszi. Jeles ezzel a technikával Erdély Miklós filmművészete előtt tiszteleg, a *Tavaszi kivégzés* (1985) narrációs technikáját imitálja. Erdély filmjében a narrátori hang objektivitása ütközik az események drámaiságával: a középkorból fennmaradt nyilvános, köztéri kivégzési szokásaira büszke, névtelen kisvárosban a főhős levélben kap értesítést arról, hogy másnap kivégzik. A levél semmiféle okot nem említ az ítéletre vonatkozóan. A főhős a bürokrácia káfkai labirintusában próbálja kinyomozni az ítélethozatal indokait, de nem jár sikerrel, így másnap hajnalban a kijelölt időben pontosan megjelenik a kivégzés helyszínén, fejt a nyaktiló alá hajtja, és, mivel senki nincs a helyszínén, ő maga nyomja meg a gombot. Nem történik semmi, biztosan kikapcsolták a központból, mondja, és hazasétál.

Jeles filmjében a két történetszálat a hangmontázs egyidejűsítve kapcsolja össze: a József-történet egy adott ponton megjelenik a jelenkori történetben, a rádióból szól. A bibliai és a jelenkori történet párhuzamba állítása elkerülhetetlenül arra ösztönzi a nézőt, hogy kapcsolatokat keressen köztük, és a két történetdimenziót egymásra vetítve próbálja értelmezni azokat: a jelenbeli történetet a bibliai történet kontextusában időtlenné tágított áldozattörténetként olvassuk, ez pedig mintegy megmutatja az Éva álmában felsejlő perspektívát.

Nondiegetikus zene és regiszterkeverés

A zene kiemelt szerephez jut az experimentális filmben a film „anyagaként” is (például zenei esemény, koncert dokumentálása esetében), továbbá nondiegetikus módon való használata (azaz nem háttérzeneként, nem zenei aláfestésként, nem a történet eseményeit kísérő effektusként) elkerülhetetlenül

elvezet a társművészetek, médiumok közti párbeszédhez, a különböző mediális sajátosságok egymásra való reflektálhatóságának kérdéséhez.

Bódy *Kutya éji dala* című filmjének már a címében megjelenik a „dal” szó, zenei asszociációkat előlegezve meg. Mondhatjuk akár azt is, hogy a kollázsolt zenei anyag mintegy „főszerepben” jelenik meg a filmben: a *Vágtázó halottképek* nevű punkegyüttes artikulálatlan produkciói, Bizottság-számok, Händel *Messiása*, kuplék és operarészletek zenei palimpszesztust eredményeznek. A filmelmélet történetében az operát más művészeteket integráló, összművészeti jellege folytán sokszor rokonították a hetedik művészettel, az opera jelenléte az experimentális filmben tehát óhatatlanul mediális reflexióként azonosítható. Händel művének és a kupléknak az egymás mellé helyezése pedig a neoavantgárd művészet preferenciáját jelzi a hibridizáció, a kulturális heteronómia, a regiszterkeverés, a montázs, *regisztermontázs*⁸ iránt.

Bódynál a zene diegetikus és nem diegetikus szerepben egyaránt megjelenik; a Bizottság számai például aláfestésként és a történetmondástól független, önálló produkciókként (koncertfilmrészletként) is szerepelnek. A korabeli zenei avantgárd és underground filmbeli szerepeltetése az avantgárd értelmiségi kultúra és a zenei szubkultúrák közti kölcsönhatásokat jelzi, így válik a film, a beemelt zenei anyag, a Bizottság⁹ számai révén, a kulturális ellenállás közvetítő közegévé, maga is egyfajta filmes szubkultúra képviselőjévé.

Jeles filmjeiben is találkozunk a zenei regiszterkeverés eljárásával, a populáris regiszter és az elitkultúra zenei elemeinek beidézésével és azok feszültségteremtő, kontrapunktív hatásával. A Bódyéhoz hasonló zenei kollázzsal a *Kutya éji dalával* azonos évben készült *Álombrigád*-ban is találkozunk: a zenei anyag nagyfokú változatossága révén – a *Kis éji zenétől* a munkások zuhanyozóbeli dudorászásaiig, a gregorián dallamok imitációjától a zenedobozból hallható dallamig, a beidézett propaganda-film-részletet „aláfestő”, disszonánsan ellenpontozó Mozart-akkordokig – a zenei kollázs a film dekonstruktív apparátusának részévé válik, és a munkástörténet „széthangzó” ellennarratívájának megalkotásában játszik szerepet. A film nem háttérként, diegetikus kiegészítő elemként, dramaturgiai effektusként, hanem az erdélyi montázselvnek megfelelően él a zene lehetőségeivel, a zene nem hangulatfestő elemként jelenik meg, nem simul

⁸ Az avantgárd értelmiség és a punkzene képviselői közti kölcsönhatást nevezi Havasréti József regisztermontázsnak: „A regisztermontázs esetében a hatás alapjának a kultúra elit és populáris regiszterének keveredése, és az ebből származó szubverzív funkció tekinthető” (Havasréti 2006, 244).

⁹ A művészetközi kapcsolatok a Bizottság együttes felépítésében is szerepet játszanak: a zenekar tagjai túlnyomórészt képzőművészek.

bele a háttérbe, hanem kulturális utalásként, idézetként lép kapcsolatba a film többi regiszterével és teremt termékeny feszültséget a film szövetében. Lehet magasztos és közhelyes (Vámosi János *Járom az utam* című, általa előadott szonója minden előzmény, dramaturgiai motiváció nélkül, váratlan kollázsként bukkan fel az *Álombrigád*ban), illetve lehet mind elidegenítő, mind esztétikai élményt teremtő, megemelő hatása.

A klasszikus zene felhangzásának pillanata azonban nem (mindig) tisztán katartikus; a zenei fenséges gyakran nem illik a látottakhoz, éppen a látvány-elemek jellege vonja vissza vagy teszi idézőjelbe az emelkedettséget, zene és látvány viszonya feszültségteli, ironikus, ellentétpontozó. Javarészt filmjei zárlatában találkozunk a hegeli *Aufhebung* momentumaival: *A kis Valentinó* című filmjének emlékezetes jelenetében a főhős elégeti a kabátját, és egy padon fekvé szemléli az égő kukát. Váratlanul, a templomból kiözönlő násznép zsivaja közepette, Bach *Pastoráléja* hangzik fel, miközben a leégett szemetes helyén előtűnik egy női aktot formázó szobor – maga a megtalált jelen(t)és, a váratlanul előbukkanó érték a kultúra romjain. A talált filmkép, valamint a talált jelentés revelatív értéke egy *ars poetica*-szerű, „képtelen” képi megoldásban fejeződik ki: a felgyújtott kukából váratlanul előbukkanó szobor üzenete a művészetnek a heideggeri *Ereignis* értelmében feltáruuló eseményjellegét viszi színre.

A nyelv ideológiai terheltségével szemben a zenét magasabb rendű kifejezési formaként értelmezi Jeles: gyakran zenei betét szerepel a film valamely hangsúlyos helyén; a zene szerepelhet a beszéd cenzúrájaként, de a szókimondásnak a beszédnél hatékonyabb, stilizált lehetőségeként is.

Filmstruktúra és zenei partitúra: szerialitás, ismétlés, variáció

Erdély Miklós szerint a film, lényegét tekintve, állapotkommunikáció. Nem jelentésekkel operál, hanem a gondolkodás közegét teremti meg, állapotot közvetít, gondolkodásra ösztönzi a nézőt: „Ha valamely művet »gondolatéberesztőnek« neveznek, helyesen mutatnak rá, hogy a mű nem közölte a gondolatot, hanem olyan állapotba hozta a közönséget, amelyben megszületett az a gondolat, melyet az alkotó sugalmazni kívánt” (Erdély 1995, 149). Az állapotkommunikációban jelentős szerepet játszik a zene, amellyel viszont nagyon gyakran visszaéltek a film története során.

Erdély filmesztétikájában a zene jelentősége messze túlmutat annak szervilis, a történetmondásnak, az atmoszférateremtésnek, az érzelmközvetítésnek alárendelt felhasználásán. A zene nem kevesebb, mint a film *struktúraelve*, rendező princípiuma. *Mozgó jelentés (A zenei szervezés lehetősége a filmben)*

című írásában Erdély a narratív film lineáris vagy centrális szerkesztési elvével a zenei moduláción alapuló paradigmaticus szerkesztési elvet helyezi szembe. És ebben jelentős szerepet játszik az ismétlés, a szerialitás, valamint a szinkronstruktúrák – akkordikus, polifonikus jelentéshalmazok: „Ahogy a zenei modulációk az alapotívum jelentését módosítják, funkcióját más és más megvilágításba helyezik, úgy a filmi ismétlések, a halmozódó jelentésvonatkozások, egymásra jelentéstranzsformáló, moduláló hatással vannak” (Erdély 1995, 117).¹⁰

A film és a zene *strukturális analógiája* (vö. Bordwell 1980), ahogyan Erdélynél jelentkezik, a David Bordwell által *parametrikusnak* nevezett elbeszéléstípussal mutat rokonságot. A parametrikus narráció koherens, a szűzsétől függetlenedő, önálló stilisztikai rendszert létrehozó filmtechnikai eszköztárat mozgósít, amely a klasszikus filmelbeszélés narratív sémáitól meglehetősen eltávolodik; összefoglaló megnevezés, nincsenek normái és konvenciói, hanem inkább rokonítható tendenciákkal rendelkező, egyéni változatokkal számolhatunk. A parametrikus filmelbeszélés bizonyos filmtechnikai „paraméterek” kiválasztásával operál, azokat variálja, ismétli. Bordwell a parametrikus narráció stílusbeli jellegzetességeit a zenéből származó szeriális kompozíció eljárásaival mutatja be (például elemek permutációjával létrehozott sorozatok), de a felállított kritériumok nem pusztán a szerializmus ihlette filmi kompozíciókra alkalmazhatók, mint amilyen a parametrikus narráció mérföldköveként számon tartott *Tavaly Marienbadban* (*L'année dernière à Marienbad*, Alain Resnais, 1961). Ebben az elbeszéléstípusban a stílus motivációja nem vezethető le a film szűzsérendszeréből, hanem önmagáért való, esetenként metapoétikai funkcióval ruházódik fel, ugyanakkor a filmen belül rendszert, koherens egységet alkot (vö. Bordwell 1996).

Mind Bódy, mind Jeles támaszkodnak Erdély Miklós szerialitáselméletére, amely szerint a film és a zene mélystrukturális analógiája az ismétlésben, a ritmikai szervezettségben rejlik: „Ha egy filmi szegmentumot jelentéssel kívánunk feltölteni, [...] ismételnünk kell. Azonban maga az ismétlés bizonyos immansens ritmikát kölcsönöz a filmnek és a ritmika par excellence zenei vonatkozás. Bizonyos szegmentumok időbeli hossza vagy rövidsége és azok váltakozása szintén ritmikai aspektusként jelentkezik” (Erdély 1995, 117).

Az ismétlés a mozgókép lényegi minősége. Bódyt az ismétlés mint mediális kérdés foglalkoztatja: a jelentésattribúcióval foglalkozó írásaiban jelentős helyet foglalnak el a sorozattal, a fotó- és mozgókép-szekvenciával kapcsolatos

¹⁰ Erdély Miklós *Vonatút* (1981/1988) című filmje a zenei struktúrával való kísérletezés gyanánt érdemel figyelmet.

meglátásai. A zene mint a film struktúraelvé Jelesnél a filmszerűség fogalmával kapcsolódik össze: a játékfilmes elbeszélésmód hagyományából hiányzik az a fajta formai szabályrendszer, amely a zenében megvan. „A filmben nem létezik például szonátaforma, dalforma, nincs ária, recitativo, de – sőt! – nincs melódia sem, nincs tonalitás és atonalitás, hiányzik a kánonszerűség és persze a fuga is” – írja *Az ötödik elbeszélő* című írásában (Jeles 2006, 9). Vagyis hiányoznak mindazok a formastruktúrák, amelyek – a trendek mintázatán túlmenően – a filmnyelv tulajdonképpeni belső fejlődését lehetővé tennék; ebben az értelemben az a film teljesíti a „filmszerűség”, egyben a „muzikalitás” kritériumát, amelyben valamely belső formaelv követése az elsődleges szempont. *A par excellence* filmszerűséget, azaz a film zenei struktúráját az invenció (az elgondolás, a játékszabály) és a megformáltság (az elgondolás alapján a filmkép realitásának szándékolt és szisztematikus elrajzolása) együttes és egymást kölcsönösen feltételező jelenléte eredményezi.

Jeles számára az ismétlés nem pusztán formai vagy stiláris eszköz, hanem az idegenség traumatikus tapasztalatához kapcsolódó egzisztenciális kérdés. Az ismétlés tematikus (a színpadi előadás próbái az *Álombrigád*ban), stiláris (szaggatott, ismétlődő mozgások az *Angyali üdvözlés*ben) jelenlétén túlmenően, strukturális szinten is megjelenik: az *Angyali üdvözlés* körszerű struktúrája, egymásra rétegződő színhelyei az emberi lét és történelem körkörös, repetitív jellegét közvetítik.

Konklúzió

Hang és kép heterogenitása, amellyel Bódy Gábor és Jeles András filmművészetében találkozunk, az Erdély Miklós által a kognitív film esztétikája keretében kifejtett montázselvre vezethető vissza: hang és kép nem szokványos találkozása a „boncasztalon” a – Lautréamont által a legkifejezőbben megfogalmazott, de módszerként voltaképpen Max Ernst által kidolgozott – *kollázs-elv* filmben való alkalmazását eredményezi, amelynek révén az eltérések, ütközések, nyugtalanító összeférhetlenségek válnak az esztétikai élmény hordozóivá.

Irodalom

- Altman, Rick. 1980. Moving Lips: Cinema as Ventriloquism. *Yale French Studies* 60: 66–79.
- Bordwell, David. 1980. The Musical Analogy. *Yale French Studies* 60 (Cinema/Sound): 141–156.

- Bordwell, David. 1996. *Elbeszélés a játékfilmben*. Ford. Pócsik Andrea. Budapest: Magyar Filmintézet.
- Bordwell, David–Thompson, Kristin. 2008. *Film Art: An Introduction*. New York: McGraw-Hill.
- Branigan, Edward. 2007. Hang, episztemológia, film. Ford. Kocsis Katalin. *Apertúra. Filmelméleti és filmtörténeti szakfolyóirat* 2 (2): <http://apertura.hu/2007/tel/branigan> (2016. jan. 10.)
- Chion, Michel. 2011. Vonalak és pontok. Ford. Huszár Linda. *Apertúra. Filmelméleti és filmtörténeti szakfolyóirat* 7 (1): http://apertura.hu/2011/osz/chion_vonalak_es_pontok
- Czirják Pál. 2004. „Sötétség, ragyogás”. Filmszerűség, áttetszőség Jeles András *A kis Valentinó* című filmjében. *Metropolis* 4: 8–30. <http://www.c6.hu/metropolis/?pid=16&aid=19> (2016. jan. 10.)
- Doane, Mary Ann. 1980. The Voice in Cinema: The Articulation of Body and Space. *Yale French Studies* 60: 33–50.
- Doane, Mary Ann. 2006. A film hangja: test és tér artikulációja. Ford. Fürstner Klára és Pataki Katalin. *Apertúra. Filmelméleti és filmtörténeti szakfolyóirat* 1 (3): <http://apertura.hu/2006/tavasz/doane/> (2016. jan. 10.)
- Erdély Miklós. 1995. *A filmről*. Filmelméleti írások, forgatókönyvek, filmtervek, kritikák. Budapest: Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám–Intermedia.
- Farkas Tamás. 2007. „Farinelli testetlen trillái” – Erdély Miklós és az avantgárd hang. *Metropolis* 11 (4): 46–64.
- Gelencsér Gábor. 2002. *A Titanic zenekara. Stílusok és irányzatok a hetvenes évek magyar filmművészetében*. Budapest: Osiris.
- Gregus Zoltán. 2007. Ki beszél, ki zörög – Hang Jeles filmjeiben. *Filmtett* november <http://www.filmtett.ro/cikk/33/hang-jeles-andras-filmjeiben>
- Gregus Zoltán. 2009. Az idegenség képei Jeles András filmjeiben. *Apertúra. Filmelméleti és filmtörténeti szakfolyóirat* 4 (4): <http://apertura.hu/2009/nyar/gregus> (2016. febr. 15.)
- Havasréti József. 2006. *Alternatív regiszterek: A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Budapest: Typotex.
- Hirsch Tibor. 2004. Munkás, hámozva. Álombrigád – az utolsó magyar termelési film. *Metropolis* 8 (4): 32–41. <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=20> (2016. jan. 10.)
- Jeles András. 2006. *Teremtés, lidércnyomás. Írások filmről, színházról*. Budapest: Kijárat.
- Kracauer, Siegfried. 1963. *A film elmélete*. Ford. Fenyő Imre. Budapest: Magyar Film-tudományi Intézet és Filmarchívum.
- Thompson, Kristin. 1980. Early Sound Counterpoint. *Yale French Studies* 60 (Cinema/Sound): 115–140.
- Wierzbicki, James. 2009. *Film Music: A History*. New York and London: Routledge.

Filmográfia

A kis Valentinó (Jeles András, 1979)
Álombrigád (Jeles András, 1983)
A némafilm (*The Artist*, Michel Hazanavicius, 2011)
Angyali üdvözlét (Jeles András, 1984)
Drámai események (Jeles András, 1985)
József és testvérei – Jelenetek egy parasztbibliából (Jeles András, 2003)
Kutya éji dala (Bódy Gábor, 1983)
Nárcisz és Psyché (Bódy Gábor, 1980)
Senkiföldje (Jeles András, 1993)
Tavaly Marienbadban (*L'année dernière à Marienbad*, Alain Resnais, 1961)
Tavaszi kivégzés (Erdély Miklós, 1985)
Vonatút (Erdély Miklós, 1981/1988)

SOUND-IMAGE RELATIONS IN GÁBOR BÓDY'S AND ANDRÁS JELES'S FILM ART

In the experimental filmmaking practice the complexity of film experience is created through undermining the classical unity of sound and image. Bódy's and Jeles's films turn against the principle of complementarity between sound and image; they apply techniques that split the unity of the two, alienating the optical/visual and acoustic/verbal dimensions from each other. The paper examines the relationship between soundtrack and image, between natural and artificial sound, between the inarticulate (noise) and highly articulated (music) sounds with speech situated in-between, the incongruences of image frame and sound frame, the characteristics of narratorial voice and narrative viewpoint, and last but not least, the dimensions of signification these techniques and procedures reveal and the kind of experience they offer to the viewer.

Keywords: noise, speech, music, diegetic and nondiegetic narrator, collage principle.

VEZA ZVUKA I SLIKE U FILMSKOJ UMETNOSTI GABORA BODIJA I ANDRAŠA JELEŠA

U praksi eksperimentalne filmske produkcije složenost filmskog doživljaja se stvara upravo posredstvom narušavanja klasičnog sklada zvuka i slike. Filmovi Gabora Bodija i Andraša Jeleša se suprotstavljaju principom komplementarnosti zvuka i slike, rasporivši jedinstvo te dve pojave, otuđivši optičku/vizuelnu i akustičku/verbalnu

dimenziju. Studija analizira odnos zvučnog zapisa i dimenzije slika, njihove oblike, uz to i odnose prirodnog i veštačkog zvuka, neartikulisano (šuma) i visoko artikulisanog zvuka (muzike), kao i govora koji se nalazi između te dve granične dimenzije. Bavi se i inkongruencijom okvira slike i zvuka, specifičnostima glasa i ugla posmatranja samog naratora, kao i semantičkim dimenzijama koje otkrivaju pomenuti postupci, odnosno iskustvima koje oni pružaju gledaocu.

Ključne reči: šum, govor, muzika, dijegetski i nedijegetski narator, kolaž.

A kézirat leadásának ideje: 2016. márc. 2.

Közlésre elfogadva: 2016. máj. 3.

TOLCSVAI NAGY Gábor

Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-Európai Tudományok Kara
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Nyitra
tnghu@hotmail.com

KOGNITÍV SZEMANTIKA

Bevezetés és esettanulmány az igéről

Cognitive Semantics

Introduction and a case study of the verb

Kognitivna semantika

Uvodna studija o glagolu

A tanulmány első része a kognitív szemantika alapjait mutatja be. A nyelv rendszer és használat egysége, s az erről való emberi tudás szorosan összefügg a világról való tudással. A megismerés a közvetlen tapasztalaton alapul, az észlelések fontos elemeit az elme kiválasztja, befogadja és sémákban elrendezi. A rögzült sémákból alakulnak ki a fogalmak, amelyek egy-egy fonológiai szerkezettel szimbolikus kapcsolatba hozva jelentésként funkcionálnak. Az előadás második része az ige általános és magyar jelentését vázolja. Az ige ebben az értelemben időbeli folyamatot fejez ki, elemi pillanatnyi állapotok egymást követő sorából áll. Szemantikai tartalmának része az inherens temporalitás (a most-pontok sorára épülve), az eseményszerkezet és a két vagy több sematikus figura. A magyar ige és a véges ígére épített tagmondat specifikus jellemzője az aspektus. Az egyszerű magyar főigék általában imperfektívek, belőlük prototipikusan az igekötő hoz létre perfektív igét, kezdő- vagy végpontot helyezve a határolatlan imperfektív szemantikai szerkezetre. E struktúrák tovább alakulnak szemantikailag a tagmondatban, elsősorban az igeidő, valamint a tárgy és a határozók révén.

Kulcsszavak: aspektus, ige, jelentés, kogníció, temporalitás.

A kognitív szemantika

Minden nyelvi közlés lényege, hogy valamilyen értelmet, értelmes tartalmat mások számára hozzáférhetővé tegyünk. A nyelvi közlésekben a jelentés az értelmes tartalom. A jelentés elvont, a jelentés az emberi elméműködés elvonatkoztatásának az eredménye.

A nyelvi tevékenység nem egyirányú: a jelentések előállítása társas tevékenység, a nyelvi interakciókban a mindenkori beszélő és a hallgató közösen hozzák létre a megértés tárgyát, az éppen beszélő kezdeményezésére, de közösen irányítják figyelmüket a beszélgetés tárgyára. A beszélgetés tárgyát a nyelvi kifejezések szemantikai szerkezetekben, grammatikai és szövegtani elrendezésben fejtik ki.

Az emberi elme a megismerés (kogníció) képességével születik, rendelkezik bizonyos kognitív beállítódásokkal. A megismerés képessége születés után is alakul, fejlődik, pontosabban megvan a képessége a fejlődésre (vö. Tomasello 2002, 2003). Az emberi megismerés során a bejövő ismeretek feldolgozása, rögzítése (az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveleteivel) eredményezi a tudást. A világról való tudásra a következők jellemzők: a) hálózatokban rendeződik el, b) párhuzamosan megosztott műveletekkel hozható létre vagy hívható elő a hosszú távú emlékezetből (főképp az alacsonyabb szintű fogalmi szerkezetekben), c) nyitott, bővíthető, alakítható, nem zárt és merev.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően szemantikai szerkezetekben képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé.

A jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A fogalom tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik. A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (például tulajdonságokat) elvonatkoztatja, és sematikusan csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal (Langacker 1987, Lakoff 1987, Tolcsvai Nagy 2013). A nyelvi jelentés tehát enciklopédikus természetű: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja. A világ és önmagunk megismerését és nyelvi bemutatását például befolyásolja az ember testben létezése, testi körülményei.

A nyelvi kifejezések az emberi megismerés jellegéből következően fogalmilag megszerkesztik, mentálisan megkonstruálják az általuk jelölt tartalmakat. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan, és így reprezentálja azokat. A beszélő nem kész kifejezések jelen-

tését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megértett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, azaz szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A fogalmak a nyelvi kifejezések jelentéseként is képesek követni az emberi megismerés kisebb-nagyobb módosításait.

Az ige jelentése

Az ige időbeli folyamatot jelöl. Az ige az időbeli folyamatot összetett jelentésszerkezetben fejezi ki. Az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők:

- a temporális viszony, a folyamat, az ige inherens ideje,
- a folyamat eseményszerkezete,
- a figurák.

Az egyik alszerkezet a temporális viszony, a folyamat időszerkezete. A másik a folyamat belső szerkezete, az eseményszerkezet. A harmadik alszerkezet egy vagy jellemzően több szereplő, amely szereplők viszonya időben változva képeződik le.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: két vagy több résztvevő viszonyának temporális feldolgozása. Ez a viszony a konstruálás eredménye, az emberi megismerés hozza létre. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki. A két résztvevő sematikusán, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. (Az ige temporális jellemzőit l. a következő részben.)

Az ige eseményszerkezete a két figura közötti viszony időbeli változásának a specifikumait adja meg. A mozgásigék például a térbeli mozgás jellegét, útvonalát, irányát, sebességét részletezik lefolyásának elemi egységeiben; a tárgymanipulációt kifejező igék a tárgyon kézzel végrehajtott művelet egyes szakaszait a kezdő pillanatnyi állapottól a végpontig és az eredményig.

Az ige az időbeli folyamatot figurák viszonyában képezi le. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikusán, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviselést az ige jelentésében. Például: *érkezik valaki és valahová, fog valaki és valamit, van valami és valahol, esik valami és valahonnan.*

A sematikus figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek az ige jelentésszerkezetében. A figurák közötti viszony aszimmetrikus. Az ige jelentésszerkezete az egyik résztvevő, az elsődleges figura (a trajektor; jele tr) és egy vagy több másik résztvevő, a másodlagos figura (a landmark; jele lm) viszo-

nyának temporális feldolgozása (vö. Langacker 1987). A figura a mondat által kifejezett jelenetben kidolgozott résztvevő vagy körülményjelölő. A trajektor a figyelem előterébe kerül a beszélő figyelemirányítása révén, míg a landmark vagy landmarkok a trajektor viszonyítási fogalmai, azok az előhívott fogalmak a konstruálásban, amelyekhez képest kerül előtérbe a trajektor.

Az alszerkezetek magában az igében nem jelölődnek egyenként, nincs külön jelölőjük. Megjegyzendő, hogy a morfológiailag jelölt igeidő nem azonos az ige inherens idejével, az igei eseményszerkezet nem azonos teljes mértékben a mondat mint jelenet eseményszerkezetével, a főnévvel, névmással vagy személyraggal, személyjellel jelölt mondatbeli résztvevő nem azonos az ige valamelyik sematikus figurájával.

A három alszerkezet szemantikai megléte az ige funkcionálásából vezethető le. Az alszerkezetek sematikusak, amelyeket az adott mondat vagy szöveg valamely eleme ki tud dolgozni, szemantikailag részletezni.

Példaként vegyük az *érkezik* igét. Az *érkezik* ige a körülhatárolt térhez vagy térbe jutást időbeli folyamatként fejezi ki, két résztvevő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon. Mind a résztvevőket, mind a térbeli viszonyokat sematikusán tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli.

(1) A legtöbb bevándorló a XX. században érkezett a faluba.

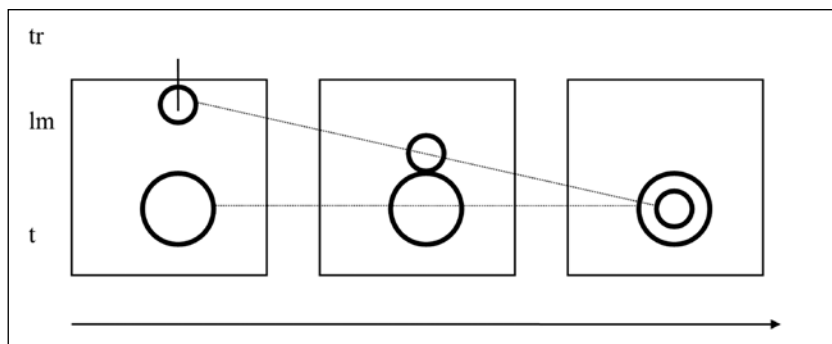
Az *érkezik* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két résztvevő térben változó időbeli viszonyát fejezi ki (a résztvevőket a két karika jelöli az ábrán). Az egyik résztvevő a térbeli mozgás, a cselekvés végrehajtója (a *bevándorló*, ezt jelöli a kisebb karika), a másik résztvevő az a körülhatárolt tér, ahová a mozgás végrehajtója eljut vagy bejut (a *fal*, ezt jelöli a nagyobb karika).

Az ige – ahogy főntebb szó volt róla – a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időben egymásra következésével reprezentálja. Az 1. ábra három elemi állapotot mutat be a lehetséges sok közül: a kezdőt, egy közbülsőt és a befejező pillanatnyi állapotot, mindegyiket egy-egy négyszögben. A teljes szerkezet ábráin belüli négyszögek kognitív tartományok, amelyek egy-egy pillanatnyi állapotot reprezentálnak, és amelyek az igék esetében azonosak a teljes jelentésszerkezetben. Az időt a pillanatnyi állapotok belső ábrái alatti vízszintes nyíl jelöli.

Az *érkezik* ige a körülhatárolt térbe jutást időbeli folyamatként fejezi ki, két résztvevő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon. Mind a résztvevőket, mind a térbeli viszonyokat sematikusán tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli. Az *érkezik* ige eseményszerkezetének része a sematikus kezdő- és végpont térben, a végpont elérése helyváltoztató mozgással, például járó lépéssel.

Az 1. ábra az *érkezik* ige jelentésszerkezetét (komplex mátrixát) ábrázolja.

1. ábra – Az *érkezik* ige sematikus jelentésábrája (l. Langacker 1987, 245)

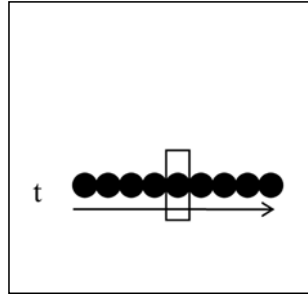
Temporalitás az ige jelentésében

A világban tapasztalt jelenségek egy csoportja, kategóriája az emberi megismerésben a folyamat kategóriája. A megismerő ember által feldolgozott folyamatban jellegzetesen két dolog kerül viszonyba egymással, a példákban a faág a széllel és háttérben az éggel, a macska a kerítéssel, egy ember egy ajtóval. Ezek a viszonyok időbeliek, időben alakulnak, temporálisan mennek végbe. Ezeket a folyamatokat és megszámlálhatatlanul sok más további folyamatot fogalmi szerkezetként dolgozza föl az emberi elme.

Az ige időbeli folyamatot jelöl (l. Langacker 1987, 2008). A folyamat fogalmának legalapvetőbb jellemzője az időbeliség: a folyamat egy dolognak az időben létezése és változása egy másik dologgal való viszonyában, az emberi megismerés szerint.

Az ember időtapasztalatának alapegysége a most-pont. A most-pont az az időpillanat, amelyben az ember önmagát és környezetét egységben észleli. Egy pillanatnyi állapot föltehetően megfelel az észlelés különböző, például vizuális és auditív műveleteit integráló perceptuális momentumnak, a másodperc törtrészének (vö. Pöppel 1994, Evans 2003, 26). A pillanatnyi állapotok (vagy most-pontok) sorozata kontinuum, a pillanatnyi állapotok önmagukban nem léteznek, csak az előttük és utánuk álló pillanatnyi állapotok között. Egy pillanatnyi állapot feltételezi az előtte és utána álló pillanatnyi állapotokat. A pillanatnyi állapotok homogén, egyforma egységekből álló sort alkotnak. A folyamat idejét, a pillanatnyi állapotok sorát az adott nyelvi kifejezés, például az ige eseményszerkezete alakítja, az eseményszerkezet aktualizálja. A megismerő és önmagára is figyelő ember feldolgozza a most-pontok múltba váltá-

sát és a várt most-pontok tényleges most-ponttá válását. Ez kettős folyamat: egyrészt az észlelt, tapasztalt folyamatok időfolyamát képezi le, másrészt az észlelés feldolgozó idejét.

● egy most-pont

□ a pillanatnyi most-pont

2. ábra – Az idő feldolgozása

Az ige által kifejezett folyamatokra az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás. A mentális feldolgozás során viszonyba hozott dolgok időben kerülnek kapcsolatba egymással. Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel (Langacker 1987, 248–253). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. A szekvenciális letapogatás az időfolyamat fogalmi és szemantikai alapszerkezete. Ez az alapszerkezet egyetemes, független az időszerkezet tagolódásától; a tagolódás éppen a szekvenciális letapogatásra épül.

Az idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, a mozgást pillanatnyi állapotok sorozataként. A pillanatnyi állapot (most-pont) a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg.

Az ige jelentésében a kifejezett folyamat időbelisége, a pillanatnyi állapotok egymást követő sora inherens, tehát eleve az igehez tartozó időbeliség. Az ige időbelisége inherens időbeliség.

A hatókör és az aspektus

A megismerő ember a dolgokat és eseményeket más dolgokhoz és eseményekhez viszonyítva dolgozza fel, azokhoz a fogalmakhoz képest, amelyekkel rendszeresen együtt fordulnak elő, amelyek az adott fogalom megszokott fogalmi környezetét adják a beszélők számára. Ez a viszonyítás nem parttalan. Például egy emberi fejet mint testrészt nem a világegyetemhez képest értünk meg az (1) mondatban:

(2) Fáj a feje.

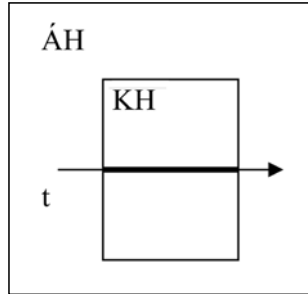
A (2) mondatban említett fej testrészt (többek között) a fejfájós ember egész testéhez viszonyítva dolgozza fel a beszélő és a hallgató. A fej önálló fizikai tárgyként konceptualizálódik, ezzel együtt egy rész–egész szerkezetnek is része: a fej része a teljes emberi testnek. A fej általános fogalmi hatóköre a test.

A fogalmi hatókör a nyelvi konstruálásban is érvényesülő figyelemirányítás tényezője: a konceptualizáló saját és beszélőtársa figyelmét meghatározott jelenségeket reprezentáló fogalmakra irányítja. A fogalmi hatókör a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szerkezetben bennfoglaltatnak. A teljes hatókör a teljes fogalmi tartalom, amely egy szemantikai szerkezethez a megismerésben tartozik. A közvetlen hatókör a közvetlenül releváns rész valamely beszélői konstruáló cél számára, a színen lévő régió, a figyelem általános helye, amelyre a legnagyobb feltűnőség és relevancia jellemző. A közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókusza a profil. A (2) példában a teljes hatókör az emberi test, a közvetlen hatókör a fej testrész általában, a profil a fejben lévő fájdalom.

Az igeikkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni, az általuk kifejezett folyamat fogalmi szerkezete (vagyis az adott folyamatról való fogalmi tudás) különböző módokon perspektiválható. Az igeek szemantikai variabilitása az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered. Ennek részeként a folyamatnak különböző szakaszai helyezhetők a figyelem középpontjába. Az igeek sematikus, lexikalizálódott jelentésében az általános és a közvetlen hatókör konvencionális jellegű.

A *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, a térbeli mozgás határolatlan; az általános hatókör:

a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív.

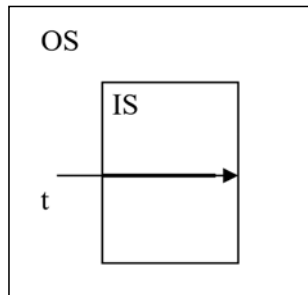
ÁH = általános hatókör

KH = közvetlen hatókör

t = idő

3. ábra – *A megy időbeli feldolgozásának modellje*

A *bemegy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal, határolt, hiszen a térbeli járó mozgás befejeződik a zárt térbe éréssel; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, ez a tényező belül van a közvetlen hatókörön és profilálódik. E tulajdonsága miatt a *bemegy* ige perfektív.

4. ábra – *A bemegy időbeli feldolgozásának modellje*

Az aspektus a magyar nyelvben részben igei, részben mondatbeli és pragmatikai tényező (vö. Kiefer 2006, Takács 2012, Péter 2008, Németh 2012, Wach 2001). Az igeik különböző változatai által a beszélő a kifejezni kívánt időbeli folyamatokat különböző nézőpontból képes megkonstruálni (l. Langacker 1987,

1991, Mattlock 2011, Patard–Brisard eds. 2011). Az aspektus a kifejezendő folyamat időszerkezetét és eseményszerkezetét perspektiválja. Az igeaspektus megkonstruálásában elsősorban az ige időszerkezete és az eseményszerkezet vesz részt, a figuráknak kisebb a szerepük.

Az ige időszerkezetében több tényező játszik együttesen szerepet, az időtartam (hosszúság vagy rövidség), a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege, valamint az intenzitás. Az igeaspektus funkcionálását elsősorban a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege határozza meg. A profilálás a figyelemirányításon alapul: konceptualizáló (a beszélő és a hallgató) az imperfektív ige jelentésében a folyamat valamely belső szakaszára fókuszál, míg a perfektívvá tett ige jelentésszerkezetében metonimikus figyelemáthelyezéssel a kezdő- vagy végpontra (vö. Panther–Thornburg 2009). Ez a jellemző összefüggésben áll az eseményszerkezettel. Nincs profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

(3) áll, esik, kaszál, fénylik

A (3)-ban felsorolt igék imperfektívek. Az ige jelentésének eseményszerkezete – mint minden szemantikai szerkezet – a világról való tapasztalatok alapján, absztrakcióval és sematizációval konstruálódik meg. A világról való tapasztalatok szerint az (a)-ban igével megnevezett folyamatok nem kezdő- és végpont nélküliek, az *állás*, *esés*, *olvasás* időbeli folyamata nem öröktől való és nem végtelen, van eleje és vége. Mégis, a (3)-beli igék nem profilálják (nem helyezik a figyelem előterébe) a kezdő- és végpontot (vagy szakaszt), sem temporálisan, sem az eseményszerkezetben. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont kívül kerül a közvetlen hatókörön, a folyamat nem körülhatárolt. A beszélő és a hallgató figyelme magára a folyamatra irányul, azon belül az inherens időre mint most-pontok sorozatára és az eseményszerkezetnek a legjellegzetesebb és legfontosabb részeire (a konceptualizálók által a figyelmi előtérbe állított legfontosabb szakaszaira), tehát ezek profilálódnak. Van profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

(4) megáll, leesik, lekaszál, felfénylik

A (4)-beli igék profilálják (a figyelem előterébe helyezik) a kezdő- és végpontot, temporálisan és az eseményszerkezetben egyaránt. A beszélő és a hallgató figyelme a folyamat mellett vagy helyett a kezdő- vagy végpontra (vagy szakaszra) irányul, ezek profilálódnak. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont belül van a közvetlen hatókörön, a folyamat körülhatárolt. Ezekben az igékben az esemény egészként konstruálódik. A (4)-beli igék perfektívek

(befejezettek). A perfektív igékben a kezdő vagy végszakasz referenciapontként funkcionál. A referenciapont olyan könnyen hozzáférhető fogalom, mentális kiindulópont, amelynek előhívása révén lehetővé válik egy másik, gyakran nehezebben hozzáférhető fogalomhoz való hozzáférés (Langacker 1987, 2008). Mivel az időről való tapasztalat része, hogy egy most-pontot vagy szakaszt megelőznek más most-pontok vagy szakaszok, és azokról tudomásunk van, valamint további most-pontok vagy szakaszok várhatók, a határolt időbeli folyamatok határa a teljes folyamat megértésére kiterjedő referenciapontként működik. Az imperfektív igék esetében a kezdő- vagy végpont olyan fogalmi kiindulópont, amely már egészként konstruálja meg az időbeli folyamatot.

A magyar igeaspektus imperfektív és perfektív csoportja fokozati skála szerint különül el, közöttük nem éles a határ (vö. Takács 2012). Takács (2012) példáit felhasználva teljes mértékben imperfektív például a *létezik*, *hasonlít*, kevésbé a *néz*, *áll*, *ül*, *fut*, átmeneti az *olvas*, *épít*, fokozottan perfektív a *dob*, *nyit*, és teljes mértékben perfektív a *csillan*, *csettint*.

Az egyszerű magyar ige (igető vagy képzett igék néhány csoportja) általában imperfektív jelentésű (például *megy*, *leng*, *mosakodik*, *csillan*). Perfektívvé az igéket elsősorban az igekötők teszik, valamint további szintaktikai és pragmatikai elemek, amelyek metonimikus figyelemáthelyeződést eredményeznek. Az ige lexikális aspektusát módosítja vagy módosíthatja a mondat szerkezetben az igeidő, a grammatikai tárgy, a határozók, a szórend (l. Kiefer 2006, 25).

Az igeidő befolyásolja, alakítja az ige lexikális jelentését, legalábbis temporális szempontból. Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya a magyar nyelvben konstruáló tényező a mondat teljes időszerkezetén belül. Az igeidő az ige lexikális jelentésén belül egyes szakaszokra irányíthatja a figyelmet, a folyamat mint egész helyett, illetve olyan szakaszokat állíthat a figyelem középpontjába (vagyis profilálhat), amelyek az adott ige típus szerinti prototipikus jelentésében nem profilálódnak. A metonimikus figyelemáthelyezés rendszerszerűen megvalósul e típusokban (l. Panther–Thornburg 2009).

Például (5)-ben a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik hosszabb, körülhatárolatlan ideig, az időbeli kezdő- és végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

(5) Az utcán sok ember megy.

(6)-ban a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott hosszabb, kezdetében körülhatárolatlan, végpontjában profilált, de meghatározatlan ideig, az időbeli végpont határozatlanul profilálódik a mondatban. A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra múltbeli valóság.

(6) Az utcán sok ember ment.

Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya látszólag semleges. A (6) szerkezetben azonban az imperfektív *megy* ige múlt idejű lehorgonyzása a folyamatot befejezetté teszi: a folyamat befejeződött a pillanatnyi diskurzustér aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt.

(7)-ben a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik rövid ideig, az időbeli végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része. A (7) szerkezetben a perfektív *bemegy* ige jelen idejű lehorgonyzása a folyamat befejezettségét a folyamat végső szakaszában nyitottá teszi: a folyamat nem fejeződik be a pillanatnyi diskurzustér aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. (7)-nek lehetséges olyan értelmezése, amelyben az ige a közvetlen jövőre vonatkozik.

(7) Péter bemegy a házba.

(8)-ban a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott rövid ideig, végpontjában meghatározottan profilálva. A múlt idő teljessé teszi az ige perfektív jellegét, mivel a megjelölt és lehorgonyzott folyamat végpontja megelőzi a feldolgozó időt (a beszédidőt).

(8) Péter bement a házba.

A lexikális típusjelentésében perfektív ige elveszítheti perfektív jellegét, a perfektivitás háttérbe szorulhat az alap hatására. Ez történik a *bemegy* jelen idejű alakjával (9)-ben.

(9) Arról a férfiről beszéltem, aki most ott bemegy az ajtón.

(9) közlése olyan helyzetben hangozhat el, amelyben a beszélőtársak együtt vannak egymás közvetlen közelségében, és együtt látják az ajtón bemenő férfit. A beszélő valós térben is rámutat a beszéd tárgyára, a nyelvi deixissel együtt. Ebben a mondatban az episztemikus közvetlenség teljes, a konceptualizálók vizuális észlelése és annak nyelvi feldolgozása egybeesik időben és tartalomban. A jelen idő itt teljes mértékben háttérbe helyezi a *bemegy* perfektív jellegét, mert a folyamat belső szakasza kerül a figyelem középpontjába, ez a szakasz profilálódik az ige közvetlen hatókörén belül, és nem a végpont vagy végső szakasz.

Irodalom

- Evans, Vyvyan. 2003. *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kiefer Ferenc. 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Mattlock, Teenie. 2011. The conceptual motivation of aspect. In *Motivation in Grammar and the Lexicon*, eds. Panther, Klaus-Uwe–Radden, Günter. 133–147. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Németh Boglárka. 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Panther, Klaus-Uwe–Thornburg, Linda L. 2009. Aspect and metonymy in the French passé simple. In *Metonymy and metaphor in grammar*, eds. Panther, Klaus-Uwe–Thornburg, Linda L.–Barcelona, Antonio. 177–195. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Patard, Adeline–Brisard, Frank eds. 2011. *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Péter Mihály. 2008. Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104 (1): 1–11.

- Pöppel, Ernst. 1994. Temporal mechanisms in perception. In *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*, eds. Olaf Sporns–Giulio Tononi 185–201. Vol. 37. San Diego: Academic Press.
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136 (3): 325–335.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael. 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael. 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektus a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

COGNITIVE SEMANTICS

Introduction and a case study of the verb

The first part of the presentation gives an overview of cognitive semantics. Language is the unity of system and usage, and the knowledge on this unity is closely related to knowledge about the world. Cognition is based on direct experience, the mind singles out the important elements of perception, and processes and arranges them in schemas. Concepts are processed from schemas; when concepts are connected in a symbolic relation to phonological structures, they function as meanings. The second part of the presentation gives a draft of the semantic structure of the verb, concentrating on the general and specific Hungarian features. The verb expresses a temporal process, consisting of the sequence of components states based on present points. Part of this semantic structure is inherent temporality, the event structure and the schematic figures. A specific feature of the Hungarian verb and clause is aspect. The bare Hungarian verbs are imperfective as a default; verbal prefixes change their nature into perfective, imposing a starting or end point upon the imperfective, unbounded semantic structures. These structures are further modified by tense, the grammatical object and adverbials.

Keywords: aspect, cognition, meaning, temporality, verb.

KOGNITIVNA SEMANTIKA

Uvodna studija o glagolu

U prvom delu rada se govori o osnovama kognitivne semantike. Jezik je spoj strukture i primene, te je saznanje o njemu u uskoj vezi sa spoznajom sveta. Saznanje se zasniva na neposrednom iskustvu, um izdvaja, usvaja i raspoređuje značajne elemente percepcije na osnovu određenih šema. Od uvreženih šema nastaju pojmovi, koji stvaraju simboličku vezu sa pojedinim fonološkim strukturama i dalje funkcionišu kao značenje. U drugom

delu referata se govori o značenju glagola uopšte i njegovoj semantici u mađarskom jeziku. Glagol u tom smislu izražava vremenski tok, niz trenutnih stanja koji slede jedni za drugima. Deo semantičke sadržine glagola čine inherentna temporalnost (zasnivajući se na nizu tačaka koje označavaju sadašnjost), struktura događanja i dve, odnosno, više šematskih figura. Specifična karakteristika mađarskih glagola i klauza koje se grade na ograničenim glagolima je aspekt. Prosti mađarski glagoli su obično imperfektivni. Od njih – perfektivne glagole prototipski grade glagolski prefiksi, smeštajući početnu ili završnu tačku u bezgraničnu imperfektivnu semantičku strukturu. Te strukture se dalje formiraju u semantičku klauzu prvenstveno pomoću glagolskog vremena, objekta i priloških odredaba.

Ključne reči: aspekt, glagol, značenje, kognicija, temporalnost.

A kézirat leadásának ideje: 2015. nov. 10.

Közlésre elfogadva: 2016. jan. 10.

RAJSZI Ilona

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
rajsli@stcable.net

A XVI–XVII. SZÁZADI SZOMATIKUS FRAZÉMÁK SZERKEZETI ÉS SZEMANTIKAI VIZSGÁLATA

Structural and Semantic Study of 16th–17th
Century Somatic Phrasemes

Strukturalna i semantička analiza somatizama
u XVI i XVII veku

A nyelv antropocentrikus jellegéből ered, hogy a testrésznevek nagy gyakorisággal fordulnak elő a frazémák vezérszavaiként (szomatikus frazeologizmusok), s mivel a legkorábbi szólásgyűjteményekben is fellelhetők, e típus szemantikai vizsgálata diakrón szempontból is fontos. A tanulmány a XVI–XVII. századi szomatikus frazeologizmusok körében vizsgálja meg a jelentésváltozás típusait. A testrészneveket tartalmazó frazémáknak nagy száma és változatos redakciója található nyelvünkben, vizsgálatunk során a jelenség- és változástípusok definiálására, valamint az egyes szemantikai jelenségen túlmutató, a magyar frazémakincsre általában jellemző sajátosságok leírására törekszünk. Kutatásunk kiter a frazémák szerkezeti és szemantikai változásainak az összefüggéseire; pl. a frazeológiai egységek paradigmatis kapcsolataira, a vezérszóváltás, a frazeológiai szinonímia, antonímia jelenségére. A valenciaviszonyok megváltozása is eredményezhet jelentésváltozást; az elemzett korai szövegekben a jelentés konkrét → absztrakt irányú változásával párhuzamosan történik meg a frazeologizálódás folyamata, melynek során a fő szerepet a metaforizáció játssza. A vizsgált korpusz alapját Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Magyarai István, Pázmány Péter szövegei képezik.

Kulcsszavak: szomatikus frazémák, szerkezeti és szemantikai vizsgálat, diakrónia, XVI–XVII. századi magyar nyelv.

Bevezetés

A frazeológiai egységek vagy frazémák fogalmának körülhatárolásában és osztályozásában Forgács Tamás szerint van két olyan szempont, amiben minden tipológiai próbálkozás azonos véleményen van: ez a polilexikalitás, mely szerint a frazeológiai egységek legalább két (vagy több) szó kapcsolatai, és a lexikai rögzültség, ami azt jelenti, hogy a kifejezés elemei szóképzleti egységet alkotnak, az alkotóelemek sorrendje és morfológiai felépítése nagyrészt kötött (Forgács 2007, 20). E két jellemző lehetővé teszi, hogy tágabb értelemben definiáljuk a frazémákat, és igen eltérő jellegűeket is ide soroljunk. A harmadik szempont: az idiomatikusság aspektusa kissé leszűkíti a frazeológiai egység fogalmát, azokat a szerkezeteket sorolja be, amelyekben az összetevő lexikai elemek jelentése nem „kompozicionális”, „nem vezethető le az összetevőik jelentésének összegzése révén” (Forgács 2007, 20). Más kutatók (például az észt Tõnu Seilenthal) a metaforikusságot is elengedhetetlennek tartják (Seilenthal 1995, 146). Hadrovics László a frazeológiát a nyelv „legsze szélyesebben fejlődő tenyészet”-ének minősíti (Hadrovics 1995, 25), s így a frazeológiai egységek nehezen körülhatárolható voltából ered a csoportosítás, az osztályozás nehézsége, amelyet szintaktikai, szemantikai, pragmatikai (sőt további: etimológiai, stilisztikai, művelődéstörténeti stb.) szempontok szerint egyaránt meg lehet közelíteni, ám nem célszerű egyetlen kritériumra építeni az osztályozást. Amennyiben kutatáskor az egyes jelenségekre, jelenségcsoportokra összpontosítjuk a figyelmet, olyan kisebb, kompakt frazématípusokat kapunk, amelyek diakrón vizsgálata általánosabb, a frazeológián túlmutató jelenségeket is eredményez.

Az antropomorf szemlélet sajátos helyet foglal el a magyar nyelv fejlődésében, egyrészt az ún. antropometrikus mértéknevek kialakulásában (l. Velcsov 1974); pl.: *marok*, *öl*, *hüvelyk* stb., de a szomatikus frazémák létrejöttében is. Hadrovics László találóan a szellemi képességek és az érzelmek székhelyeiként említi a különféle testrészeket: pl. a *fej* metaforikusan az értelmi tevékenység központja lett, a *szív* (a korai magyarban szinonimája, a *jonh* szó) főleg az érzelmeké, az *epe*, a *gyomor* az indulat, a harag gócpontját jelentette (vö. Hadrovics 1992, 175; Büky 1986, 128).

Szomatikus frazémáknak azokat az állandósult szerkezeteket nevezzük, amelyekben a testet, a testrészeket megnevező szavak szerepelnek alkotóelemként, főleg vezérszóként.¹ Az emberi testrésznevek frazeológiai affinitása

¹ Forgács ezt az elemet *báziskomponens*nek nevezi (vö. Forgács 2007, 140).

különösen magas, s ez nyilvánvalóan számos nyelvre érvényes. A testrészek fogalmának a definiálása, besorolása a korábbi századok nyelvhasználatában némileg eltérhet a maitól, ugyanis a szövegekben olyan kifejezések is előfordulnak, amelyek ma már nem tartoznak a mindennap használatos testrésznevek közé, ám a korabeli nyelvben betöltött szerepük révén, valamint a bekövetkezett jelentésmódosulás szempontjából is relevánsak: pl. *jonh*, *üstök*, *csipa*, *ín* stb. A *jonh* szó igen korai (feltehetően ősmagyar kori) összetételként ('belső rész' + 'has') az őmagyar kor szövegeiben még gyakran előfordul; szemantikai módosulását a 'szív, lélek' > 'epe' > 'ágyék' > 'has' > 'máj' jelentéssor mutatja, ám a XVI. századra ritkul a használata, s nyelvjárási szintre szorulva az *éhomra*, *iha*, *juha* formákban él tovább. A *jonh* szó átvitt értelmű használata feltehetően a szervlélek ősi hiedelmén alapul, így a szó 'szív, lélek' jelentése a kódexszövegeinkben is gyakori: pl. *Bódogok tiszta jonhovak*² (Müncheni Kódex). Az *üstök* szó jelentése a XV. században a 'szép, hosszú férfihaj' volt, a további jelentések hasonlóságon alapuló névátvitellel alakultak ki. Az *üstökbe megy/esik/kel valakivel* és az *üstököt von/vonsz* frazémák egészen a XVI. századig igen gyakoriak voltak, jelentésük: 'összevesz(ik) valakivel', később e variánsok helyébe a *hajba kap* szerkezet került. A ma még szórványosan használatos *üstökön ragadja az alkalmat, szerencsét* szólás már Zrínyinél előfordul: *Üstökén fogtad az szerencsét?* Érdekes megfigyelni az *üstökön ragad* szerkezet jelentésének a változását, az Érdy-kódexben még a szerkezet literális jelentése érvényesül, Pázmány már átvitt értelemben használja: *Üstökénél fogva vonni valamit valamire*³ 'rákényszerít valakit valamire'. A *csipa* szó alapjelentéséből hasonlóságon alapuló névátvitellel számos új pragmatikai jelentés alakult ki, de emellett a szó pejoratív kontextusú használata is korai, a Baranyai Decsi-féle *Adagiorvmban* (1598) is fellelhető: *Csipás és vakos ember*. A mai nyelvhasználatban a *Nyisd ki a csipád!* szerkezetet találjuk⁴, ennek változatait – úgyszintén gúnyos, rosszálló célzattal – már a XVII. századi szövegekben olvashatjuk, pl. Pázmánynál: *midőn a csipát szemérül letörölvén, bizonyságinak töredelmes pozdorjáját megismerte volna*.

² A régi szövegek adatait fonetikus átírásban közöljük.

³ A Pázmány-féle adatok egy része Rajslí Ilona *Szólások és közmondások Pázmány Péter nyelvhasználatában* című kötetének adattárából valók (Trend Kiadó, Óbecse, 2009), ahol a frazémák szélesebb kontextusa, valamint pontos lelőhelye is megtalálható. Más frazémák esetében az adat utáni zárójelben a szerző, illetve a mű címe található. A terjedelmesebb szóláskontextusban aláhúzással jelöljük a vizsgált frazémát.

⁴ O. Nagy Gábor gyűjteményében: *Töröld ki a csipát a szemedből! 'Ébredj már fel'* (Rövidítése: ONG)

Noha a frazémaanyag feldolgozásánál főként a nyelvtörténeti megközelítés a hangsúlyos, helyenként a stilisztika és a folklorisztika kérdésköreit is érintjük. A diakrón aspektus érvényesítésével megismerhetjük a szólások kialakulásának egy periódusát: azt, hogy mi lehetett egy-egy szólás pragmatikai jelentése a korabeli nyelvben, a szerkezeti módosulások milyen szemantikai elmozdulást eredményeztek; valamint olyan szóláselőzményeket ismerünk fel a XVI–XVII. századi írott nyelvben, amelyekből később állandósult egy-egy frazéma, illetve olyanokat is, amelyeknek nincs nyoma a későbbi századok nyelvében.

A szomatikus frazémák vizsgálata

A frazémák szerkezeti és szemantikai vizsgálata kizárólag a tágabb szövegtörzset ismeretében történhet, ezért prezentálásuk alkalmával a szükséges szövegminimum közlésére törekszünk. Az alábbi frazématípusokban eltérő jellegű változások körvonalazhatóak: egyes csoportokban alig érzékelhető, kisebb szerkezeti különbségek találhatók a diakrón variánsok között, míg más esetekben jelentős szerkezeti és jelentésbeli elmozdulás tapasztalható.

1. A vezérszóként szereplő testrésznév másik elemmel cserélődik fel

Pázmánynál gyakori a *valamit a fülébe rág valakinek* szólás: pl. *Sokszor kell azon egy hasznos, és szükséges tanítást fülébe rágni az emberek feledékenységének.* Ez azért is érdekes jelenség, mert jóval korábban, már Baranyai Decsi gyűjteményében is megtalálható a *száj(á)ba* rág szerkezet, s gyakori a XVI. századi szövegekben. Pázmány viszont – úgy, mint egyéb szólásaiban is – igen szuverén módon a *fül* szóval helyettesíti a testrésznevet. Pázmánynál a *fül* szó az alábbi szólásvariációkban is fellelhető:

csiklandják a fülét – 'hízelegnek neki'

fülébe esett volna az magyarok dolga – 'eljutott hozzá a hír'

senkinek fülébe nem akadhatna – 'nem jutott el hozzá [pl. hír, esemény]'

füleből kiesik a szó – 'nem hallják/hallgatják meg a tényeket'

fülét sem fogják az dolognak – 'nem jutottak el a lényegig'

egyik fülünket a más(ik) fülünkkel tartanunk – 'nagyon oda kell figyelniük'.

Érdeemes megjegyezni, hogy nemcsak a vezérszó változhat, hanem a vele kapcsolatban levő, más fontos elem is cserélődhet: pl. a ma gyakorinak számító *Borsot tör az orra alá* (vö. ONG⁵) szólás Pázmánynál így hangzik: *valakinek tornát törjek orra alá.*

⁵ Itt a vezérszóként is a *bors* szerepel.

2. A szólást alkotó szerkezet igei alaptagja felcserélődik

A XVI–XVII. század közismert *füle mellől bocsát* szólása később az *elen-ged* igt kapja: *Elengeti a füle mellett* – ’<valakinek a tanácsát, szavát> nem veszi figyelembe’ (ONG). Ez a variálódási jelenség rendkívül gyakori a vizsgált korban: pl. *eretnek nevet sújtanak fejéhez* (Pázmány); később *Valakinek a fejéhez vág valamit* (ONG). Régen: *megkoccantja a körmét ~ a körmére koppint* ’bajt, kellemetlenséget okoz’ (ONG); *Igen áll orrokban az új tanítóknak* (Pázmány) ~ *Az orrában van valami* ’haragszik érte’ (ONG). Hasonlóképpen az *orra alá dörgöl/dörzsöl* korábbi, XVI. századi előfordulása: *Orra alá reszel valaki-nek valamit* (Bornemisza). Pázmánynál még két külön szerkezetben jelennek meg a később egymás variánsaivá váló igék: *Haraggal fenik, és agyarkodva köszörülök fogokat ellenük*, más szöveghelyen csak a *köszörül* igével: *azért köszörülök viperafogokat ellenük* – ez a frazéma az ONG-gyűjteményben: *Feni [köszörüli] a fogát valakire. A köszörül* ige tehát a mai (szinkrón) használatban visszaszorulóban van.

3. Szólastranszformálódás

E típusba többféle jelenség besorolható. Előfordul, hogy a szólás igei alaptagjának az igeideje változik meg, de a vezérszó száma, személye is változhat: *Inadban leszek*⁶ ’nyomodban leszek’ (Pázmány). A frazémák kontextuális-szerkezeti beépülése megköveteli az ilyen mértékű módosulást, mely egyúttal nem jár jelentésváltozással. Pázmánynál a vezérszó bővül, birtokos szerkezet váltja fel a puszta *nyelv* szót: *nyelvednek vitorláját megeresztvén, szedd be azért nyelvednek vitorláját*, illetve *a nyelve zabolája* szerkezet jelenik meg: *az jámbor megtárgtván nyelve zaboláját*. Emellett a beszédtevékenység kifejezésére előfordul nála még a következő: *nyelve megoldoztaték* ’megszólalt’ szerkezet is. A NySz.⁷ adatai közül ide sorolhatók: *Lássuk, a szócsaplárnak mint forog nyelve vitorlája*, illetve *Őrizd ajakidat, adj rakoncát nyelvednek*. E két utóbbi szóláskontextus két érdekes lexikai jelenséget is felmutat: az átvitt értelemben használatos *csaplár* szót, valamint a tárgyi néprajz területéről ismert – ’kocsi tartó, támasztó rúdja’ jelentésű – fogalom frazeologizálódását.

A szólás összetett szóvá is válhat: pl. *valakit látott, arra veszett esze* (Hel-tai) → *eszeveszett*. Az *elvéssz az esze* ’megbolondul’ szókapcsolat már a Jordánsz-ky-kódexben (XVI. század eleje) előfordul, később Pázmánynál: *Ha gazdagsá-*

⁶ ONG: *Inában vannak*.

⁷ Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond. 1890–1906. *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*. Budapest: MTA. (Röv.: NySz.)

got szerettek, ne veszzen eszetek a világ javaira. Az összetétellé válás (univerbálódás⁸) mellett a szintagmaforma is él: *elveszti az eszét valaki* (Forgács⁹). A Pázmánynál található szólás – *az anyaszentegyházat ostromlották, és nyakuk szakadtáig háborgatták* – később több szerkezetváltozatban él tovább: *Ha nyaka szakad is, Nyakát szakítja, Majd a nyaka szakad bele* (ONG), napjainkra viszont már nyelvjárásnak tekinthető, a köznyelvben nem fordul elő (vö. Forgács 2003).

Gyakran olyan mértékben transzformálódik a szólás, hogy csak feltételezni lehet, mely későbbi változatban él tovább: *jobban is virágzott akkor az országunk, hogysen az elromlott hazánk söpreje és nyakunk körül akadt rongya* (Magyari). Ennek szemantikai megfelelője az ONG-kötetben: *A maga nyakára tekeredett ostora* = 'saját magának okozott bajt'.

4. Szólásparafrázis

Ez a típus abban különbözik az előzőtől, hogy itt a szerző tudatos frazémaalakító tevékenységéről van szó, konkrét szerzőhöz tudjuk kötni a szerkezet módosítását. A főként fordításból eredő, parafrázált szerkezet jelentése többnyire felismerhető: *kővér hasnak hegyes elmélkedése nincsen* (Pázmány) – ez a frazéma Margalitsnál¹⁰: *A teli has nem tanul örömet.* (Lat. Plenus venter non studet libenter.) Ez a jelenség – mint ahogyan azt Margalits jelöli is – főként a latinból fordított frazémák esetében tapasztalható. Heltai Fabuláiból való a következő közmondás: *az asszonyi állatoknak hosszú a hajok, de igen rövid az eszek*; e frazéma megfelelőjeként Pázmánynál egy különös parafrázist találunk: *azért nem szenvedjük, hogy akármely hosszú üstökű s rövid eszű kofa [...] ítélőmester legyen a Szentírás dolgában.* A későbbi századok folyamán mindössze rövidülés tapasztalható: *Hosszú haj, rövid ész.* O. Nagy is hivatkozik a régebbi formára: *Az asszonnak hosszú a haja, rövid az esze* – ebből később a hivatkozás alanya kimaradt, a gyakori használat révén azonban a jelentés ráértődött.

5. A jelentés aktualizálása

A korábbi századok nyelvhasználatában gyakran fordult elő a mai formától eltérő, hiányosnak is tekinthető szólásredakció; pl. Pázmánynál: *nem várta, hogy*

⁸ Forgács azt a történeti folyamatot nevezi univerbálódásnak, amikor a frazeologizmus elemei a gyakori együtt használat következtében fonetikailag és grafemikailag is egy szóvá olvadnak össze (vö. Forgács 2007, 23).

⁹ Forgács Tamás. 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

¹⁰ Margalits Ede. 1897. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: MTA–Kisfaludy Társaság. (Reprint kiadás: 1990. Budapest: Akadémiai Kiadó.)

körmére égjen, hanem citó, mindjárt. Ez a mai használatban: (A) *körmére ég (a dolog v. a munka)* (ONG). A zárójeles rész tulajdonképpen el is hagyható, behelyettesíthető, így a szóláshasználó minden alkalommal aktualizálja a szólás jelentését. A 'nem sikerül neki valami' jelentésű szólás esetében behelyettesítődik az alany: *itt is markába szakad hamissága* (Pázmány). A ma is sok változatban élő szólás a korábbi századokban is tetszőlegesen kiegészülhetett: pl. *Körmökre égett a gyertya, Körmére égett volna a hazugság* (NySz.). Ez a szólás a mai élőnyelvben is valamely aktuális bővítménnyel kiegészítve használatos.

6. Szóláskezdemények

A *láb* szóval alakult szomatikus frazémák esetében metonimiás névátvitel tapasztalható, hiszen több szerzőnél is találunk *láb* → *ember* irányú jelentésátvitelt: *mind egy lábíg elrontja vala Isten őket* (Magyari); *egy láb sem szaladna el bennük* [belőlük] (Heltai); *egy lábíg levágják őket* (Pázmány), ez a szólás később a *mind egy szálíg* formát kapja. A szóláskezdemények között olyan – névszóból és igéből álló – szókapcsolatok, ún. analitikus szerkezetek is előfordulnak, amelyekben az igei elem a mellette álló névszóban (főleg főnévben) kifejezett cselekvés, történés megvalósulását jelöli.¹¹ Az igeik jelentése tulajdonképpen elhomályosult (pl. *tesz, kap, ad, vet, megy* stb.), de a kor nyelvhasználatában érezhetően fontos stilisztikai, nyomósító szerepük volt. A szerkezetek szemantikai ekvivalensét a példák többségében egyszavas szinonima képezi. Pl. *kész üstökbe menni a társokkal* 'harcol' (Heltai); *vess zabolát a te szádnak* 'megzaboláz' (Bornemisza); *Hátat kezdenek adni* 'meghátrál' (Heltai); általánosan használatos volt még a *lelket vesz* ~ *szívet vesz* 'megbátorodik'; *lábat kap* 'megerősödik' stb. szerkezet. Ugyancsak ilyen analitikus szerkezet található Pázmány egyik mondatában: *ha vak szerencsére és prédára veti lelkét* – 'elveszíti'.

7. Frazeológiai mint nyelvi archaizmusok

Egy adott kor gyakori szólásai később elveszíthetik pragmatikai jelentésüket, régi nyelvi „zárvánnyá”, illetve historizmussá válhatnak, s a mai nyelvhasználat nem ismeri őket (vö. Forgács 2007, 31). Ilyenek: *befalná nyelvét, ha szabadságot akarna* (Laskay: Aesopus); *gatyát vonnak nyakába* (Bornemisza) – ennek csak feltehetően szinonim megfelelője a *Nyakába rántják a bűdös berhét* 'bőrökötényt' = 'ellátják a baját' (ONG). A régiesnek minősített *Feltörli (a)*

¹¹ Nevezik *operátor* igeinek is, Hadrovics *megvalósító igei szerepet* tulajdonít az ilyen igealaknak (vö. Hadrovics 1992, 345).

homlokát = 'szemtelenül, gögösen kezd viselkedni' szólás az ONG-féle gyűjteményben még megjelenik, Forgács már nem említi. Pázmánynál a szövegbe beépült szólás eltérő, transzformált struktúrákat mutat: *mentül hajadonb pórok, annál feljebb törlötték homlokukat, az anyaszentegyháznak vallását feltörlött homlokkal* megvetik.

Az *orca* szó több szólásban is előfordul: pl. *orcájára vet* 'felrója neki' (Heltai); *orcájára térít valakinek valamit* 'rápirít valami miatt' (Pázmány). Érdekes változatok alakultak ki Pázmány következő szólása körül: *amely orca egyszer bocskorbőrré lett, nem tud szégyent* – az ONG-gyűjteményben: *Bocskorbőr az orcája*. Margalitsnál egy tájszó is megjelenik: *Arca bőre bocskorták* – itt a *bocskorták* 'bocskor talpára való folt'-ot jelent (vö. ONG).

Némely esetben csupán rövid életű igei alakulatként bukkannak fel a szomatikus frazémák. Ezekben az átvitel alapja egyrészt a hasonlóság, másrészt valamely közös vonás, de a képszerűség eredhet ok-okozati kapcsolatból, tér-, idő- és anyagbeli érintkezésből; pl. *üstököz, figyelmez, gyomroskodik, agyaskodik, eszelkedik, farogat, szűvesít* stb. Pl. *Gyakran pofázza és üstöközi Calvinus a lutheristákat* (Pázmány). A *gyomor* testrésznév különösen gyakori az érzelmek, indulatok kifejezésére: *Gyomrából gyűlöli. Tiszta gyomorból ellene mond az ördögnek*. Pázmány egy helyen a *gyomroskodik* igét szinonimával toldja meg: *De nem kell az ő finnyás gyomroskodásukkal gondolni, ám zúzoskodjanak. A zúzoskodik* igeforma azért is különös, mert ezt az egyetlen adatot ismerjük. A szerző minden bizonnyal állati testrésznévből képezte a – szintén 'dühös, haragos' jelentésű pejoratív – *zúzos* melléknevet, hiszen emberre vonatkoztatva a *zúza* csak a kései XIX. században vált az érzelmek, indulatok átvitt értelmű központjává, s akkor is főként a népnyelvben.

8. Párhuzamosan szereplő testrésznevek a frazémákban

A vizsgált korszak frazémahasználatában egyes testrésznevek egyazon szóláskontextusba épülnek be. Ilyen a *szív* és a *száj* (*nyelv*) párhuzama: *A szűnek bőségéről szól a száj* (Salamon és Markalf), *szívével nyelve megegyez, szívét nyelvéen hordozza* (NySz.), *nyelv a szűnek csapja, mi ezeket csak nyelvvél, nem szűvél valljuk* (Pázmány). A későbbiekben ezekből a *Nyelvéen a szíve*, illetve az *Ami a szívéen, az a nyelvéen* szólások maradtak meg (vö. ONG).

A *szem* és *szív* paralel előfordulása: *Szem után jár a szűnek gonoszsága* 'a külső apróbb hibák nagyobb jellembeli hiányosságokat mutatnak' (Pázmány), *oda hajol szíve, ahová néz szeme, Kinek mi szívében, kitetszik szemében* (Margalits).

Szem és *száj* azonos kontextusban: *Szemünknek, szájunknak ne higgyünk* 'a felületes megítélés kifejezése' (Pázmány).

A fej és fül testrésznév egyenrangú vezérszóként: szorgalmatos meghányás-vetés nélkül fejet fület hajtottál 'megalázkodik' (Pázmány).

Összefoglalás

A szomatikus frazémák a vizsgált korszak írásműveinek kedvelt stíluselemei; nyomósító eszközként szolgáltak az érvelés során, ugyanakkor a mindennapi nyelvhasználat részei is lehettek. Vannak közöttük rövid életű, szinte alkalminak mondható alakulatok, míg mások a mai napig alaki és szemantikai kontinuitást mutatnak: pl. amelyek a mai napig jelentősebb szerkezeti és szemantikai módosulás nélkül használatosak: *Istenük csak az ő hasuk volt* (Bornemisza), *a hasa az istene valakinek* (Forgács); *ha megmondod az igazat: ottan beterik a fejed* (Heltai), *Mondj igazat, betörik a fejed* (ONG). Ezek a frazémák – főként a fabulák, a hitvitázó művek, a prédikációk szövegében – az adott kor élőnyelvét fejezték ki. Erőteltjes ábrázoló erejük révén indulatot sugallnak, a mai olvasó/befogadó számára szinte naturalisztikusnak tűnő, nyers asszociációként hatnak. Ezt szemlélteti Pázmánynak egy jellegzetesen gunyoros-szarkasztikus szöveghelye a Kalauzban: *csuda, ha az esteli cséppel-csapott Saxoniai italtul nem émelygett gyomra, nem füstölgött agya, nem kérődött torka, mikor ily gaz dolgot, ily gyomroskodva irkált.*

Irodalom

- Büky Béla. 1986. *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Forgács Tamás. 2004. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás. 2007. *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hadrovics László. 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László. 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy Gábor. 1982. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Seilenthal, Tõnu. 1995. Fejjel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észtnben, a finnben és a magyarban. *Hungarologische Beiträge Finnisch-ugrische kontrastive Untersuchungen* 3: 145–150. epa.oszk.hu/01300/01368/00007/pdf/1995_145-150.pdf (2015. dec. 22.)
- Velcsov Mártonné. 1974. *Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

STRUCTURAL AND SEMANTIC STUDY OF 16TH–17TH CENTURY SOMATIC PHRASEMES

It comes from the anthropomorphic nature of language that names denoting parts of the body are often found as the key-word of phrasemes (somatic phraseologisms), and since this type of phrasemes can be found among the earliest collections of phrases and idioms, their study is also significant from diachronous aspect. The study examines types of meaning change among 17th–18th century somatic phraseologisms. There are a great number and varied wordings of phrasemes containing body parts, and we are making an attempt at defining the phenomena and the types of changes, and also, at describing features beyond certain semantic phenomena generally characteristic of Hungarian phrasemes. Our study encompasses interrelations between structural and semantic changes, e.g. paradigmatic relationships between phraseological units, changes of the key-word and phraseological synonymy and antonymy. The change of valence relationship can also bring about changes of meaning; in the analyzed early texts the process of phraseologization happens parallel to the transition from concrete to abstract, during which metaphORIZATION plays the key role. The basis for the corpus study are texts written by Gáspár Heltai, Péter Bornemisza, István Magyari and Péter Pázmány.

Keywords: somatic phrasemes, structural and semantic study, diachrony, 16th and 17th century Hungarian language.

STRUKTURALNA I SEMANTIČKA ANALIZA SOMATIZAMA U XVI I XVII VEKU

Jezik je antropocentričan, stoga su glavne odrednice u frazemama često nazivi delova tela (somatizmi). Ove frazeme se javljaju u najranijim izvorima vezanim za idiome. Semantička analiza pomenutih frazema je važna i sa aspekta dijahrone analize. U našem istraživačkom radu analiziramo promenu u značenju među somatizama u XVI i XVII veku. Frazemi koji sadrže imena delova tela su mnogobrojne i raznovrsne u našem jeziku. U toku istraživanja definisane su različite pojave i promene, te opisane karakteristike mađarskog frazeološkog fonda koje prevazilaze pojedinačne semantičke pojave. Što se tiče korelacija između strukturalnih i semantičkih promena samih frazema, zastupljeni su paradigmatiski odnosi frazeoloških jedinica, promena ključnih reči, frazeološka sinonimija, pojave antonimije. Promena valentnosti takođe može da prouzrokuje promenu značenja; u analiziranim ranim tekstovima, paralelno sa promenom značenja od konkretnog ka apstraktnom, odigrava se proces frazeologizacije, gde glavnu ulogu igra metaforizacija. Analizirani korpus je ekscerpiran iz dela Gašpara Heltaija, Petera Bornemise, Istvana Mađarija, Petera Pazmanja.

Ključne reči: somatizmi, dijahronija, struktura, analiza značenja, mađarski jezik u XVI i XVII veku.

LUKÁCS András

Budapesti Gazdasági Egyetem, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar
Turizmus-Vendéglátás Szaknyelvi Intézeti Tanszék
Budapest
lukacs.andras@uni-bge.hu

RÓMAI TOPONIMÁK A MAGYAR NYELVŰ ÚTIKÖNYVEKBEN

Roman Toponyms in Hungarian Travel Guide Books

Rimski toponimi u bedekerima na mađarskom jeziku

A külföldi desztinációkat bemutató útikönyveink nélkülözhetetlen elemei az idegen denotátumra vonatkozó toponimák. A tanulmány a földrajzi elnevezések egy különleges csoportját, az Örök Városhoz tartozó toponimákat vizsgálja magyar nyelvű útikönyvekben. E földrajzi elnevezések különlegességét az adja, hogy mind a latin, mind az olasz nyelvű alakok eredetinek tekinthetők, továbbá egy részüknek több konvencionális magyar elnevezése is létezik, így felmerül a kérdés, hogy milyen alakokat használnak a magyar nyelvű útikönyvek szerzői. Eredeti vagy magyarított formában jelennek meg a toponimák? Az útikönyveket áttekintve megállapítható, hogy az eredeti toponimák helyett, ritkábban mellett, magyar nyelvű változatokat használnak, amelyek azonban nem tekinthetők egységesnek, hiszen könyvenként eltérő alakok fordulhatnak elő.

Kulcsszavak: útikönyv, toponimák, római, magyar.

Római toponimák

A magyarban megjelenő olasz toponimák kérdésével Fábíán (1999) foglalkozik. Bár munkájában elsősorban a sajtóban felbukkanó olasz toponimákat vizsgálja, részben az ő gondolatai szolgálnak kiindulópontként az én rendszerezésemhez. Az útikönyvben való előfordulásoknak megfelelően (én is) tág értelemben vett toponimákkal foglalkozom. Ide tartoznak a hegyeket, völgyeket, egyéb domborzati viszonyokat jelölő nevek, a különböző folyók, tavak,

tengerek nevei, a településnevek, sőt azon belül az utcák, terek, épületek nevei (Fábián 1999, 104). A Fábián–Földi–Hőnyi-féle terminológia szerint pontosítva, vizsgálatom tárgyát a „földrajzi nevek” csoportja és a „földrajzi megjelölések” csoportján belüli tulajdonnevek képezik. A meghatározások szerint földrajzi névnek tekintünk „minden olyan nyelvi alakulatot, amelyet a földfelszín természetes (*hegy, patak, sziget, sivatag* stb.) vagy mesterséges (*csatorna, út, dűlő, település* stb.) részleteinek azonosítására kisebb vagy nagyobb közösségek használnak” (Fábián–Földi–Hőnyi 1998, 15). A tulajdonnévként jelentkező földrajzi megjelölések lehetnek „intézményeket jelölő nevek”, illetve „intézményszerű létesítményeket jelölő alakulatok” (Fábián–Földi–Hőnyi 1998, 15). Az útikönyvekben ez utóbbi toponimák nagy számban vannak jelen.

Hazánk és Itália egymáshoz viszonylag közeli földrajzi elhelyezkedése és még inkább a két régió közötti nagy múltra visszatekintő és gyakran nagyon szoros történelmi kapcsolat következtében számos itáliai toponimának született magyar változata az elmúlt évszázadok során, amelyek közül sok még ma is használatban van, nem ritkán több változatban is, egymással párhuzamosan. Fábián számos példával szemlélteti, hogy milyen sok változata és megközelítése lehet a magyar szövegekben felbukkanó olaszországi referenst jelölő toponimáknak (Fábián 1999, 104–107).

Még több változat képzelhető el, ha külön górcső alá vesszük a Rómán belüli toponimákat, amelyek referensei szintén régóta ismertek a magyar nyelvközség számára, s amelyek közül többnek is egészen az ókorig vezethető vissza a keletkezése. Az alábbiakban ebből a formai gazdagságból igyekszem – részben diakrón – ízelítőt adni a véleményem szerint lehetséges variációk ismertetésével.

1. Latin–olasz eredeti formában szereplő tulajdonnév

Nagyon ritka típus, hiszen ugyanúgy, mint a nyelv összes többi szavát, a tulajdonneveket is érintették az évszázadok során lejátszódó különböző fonomorfológiai változások (Dardano 2000, 102, Fogarasi 1987, 13–15). Az egyetlen általam ismert, ide sorolható római példa a *Pantheon*, amely nem véletlenül nem engedelmeskedett a nyelvtörténeti tendenciáknak: a latin is csak kölcsönbe vette a „minden isteneknek a” templomát kifejező görög szót, amelyet átírt ugyan a görög eredetiből, de aztán változatlanul hagyott. E görög szó tehát a latin, olasz, sőt magyar szövegkörnyezetben is változatlan formában szerepelhet.

2. Latin eredeti formában szereplő, lefordíthatatlan jelentésű tulajdonnév

Egyes toponimák esetében a magyar hagyomány a keletkezési, eredeti latin alakot (is) használja (pl. *Tiberis*).

3. Latin eredeti formában szereplő, köznévből lett, tehát elvileg lefordítható tulajdonnév

Az előző toponimákhoz hasonló csoport, azzal a kis különbséggel, hogy a tulajdonnévi alak köznévből származik, így elviekben magyarra is átültethető (pl. *Circus Maximus*, *Colosseum*).

4. Fonémák helyesírása szintjén honosított tulajdonnév

Többnyire a nagyobb múltra visszatekintő szavakkal, így Rómában a latin tulajdonnevekkel fordul elő, hogy a magyar fonomorfológiai vagy ortográfiai rendszerhez igazodva jelennek meg magyar szövegekben (pl. *Róma*, *Kolosszeum*).

5. Olasz eredeti formában szereplő tulajdonnév

A már említett nyelvtörténeti változásokat „elszenvedett”, valaha latin nyelven ismertté vált toponimák (pl. *Colosseo*, *Tevere*), valamint a már olasz nyelvi környezetben létrejött toponimák (pl. *Borgo*) tartoznak ide, amelyek gyakran megjelennek magyar szövegekben.

6. Olasz eredeti formában szereplő, köznévből lett tulajdonnév

Ide is olyan toponimák tartoznak, amelyek olasz nyelven (is) használatosak, azzal a különbséggel az előző típushoz képest, hogy láthatóan köznévből váltak tulajdonnévvé (pl. *Circo Massimo*).

7. Olasz eredeti alakban szereplő, köznévi elemet tartalmazó tulajdonnév

Olyan olasz toponimák tartoznak ebbe a csoportba, amelyek egyik tagja ugyan köznévi, tehát könnyen fordítható lenne, de a magyar szövegben is megmarad eredeti olasz alakjában (pl. *piazza Navona*).

8. Olasz eredetiből a köznévi tag tükörfordításával

Olyan olasz toponimák tartoznak ebbe a csoportba, amelyek köznévi tagja a magyar szövegben magyarra fordított alakban szerepel (pl. *Trevi-kút*).

9. Olasz eredetiből teljes tükörfordítással

Azok a több tagból álló olasz nyelvű toponimák tartoznak ide, amelyek minden elemét tekintetbe vevő tükörfordítás jelenít meg a magyar szövegben (pl. *Szent Péter-bazilika*).

10. Német megnevezésből teljes tükörfordítással

Azok a több tagból álló német nyelvű toponimák tartoznak ide, amelyeket tükörfordítás jelenít meg a magyar szövegben (pl. *Angyalvár*, *Spanyol lépcső*).

Kutatási kérdés

Amint az előbbi felsorolásból látható, Róma különleges történelmi múltja és a hazánkhoz fűződő szoros szálak következtében a római toponimák számos típusa fordulhat elő magyar szövegekben.

Kérdésünk, hogy milyen nevek szerepelnek az útikönyveinkben. Az eredeti alakok átvitele (Vermes 2005a, b) valósul-e meg, vagy valamilyen magyarító forma használatos? Esetleg az átvitel és magyarítás egyidejűleg jelenik meg? Az útikönyvek műfaji sajátosságainak megfelelően ugyanis a szerző nem kényszerül olyan vagylagos döntésre a külföldi desztináció toponimáinak említése során, mint az a fordító, aki szépirodalmi szövegben találkozik idegen denotátumra vonatkozó toponimával. Az útikönyvekben ugyanis nemcsak hogy nem kifogásolható, hanem kimondottan javallott a toponimák kettős (azaz a desztináció nyelvén, illetve az útikönyv nyelvén történő) említése. Az idegen nyelvi megjelölés ugyanis a térképen, helyszíni indikációkban való kiigazításban segíti a turistát, az olvasó nyelvén való megjelölés pedig a megértést, értelmezést segíti elő, azaz, Bańcerowski (2006) terminusával élve, a turisztában kifejlődött világ nyelvi képe és a világ kultúrképe (Bańcerowski 2006, 188) gazdagságához illeszkedik.

További kérdésünk lehet, hogy milyen magyarított formák jönnek létre, illetve egységesnek mutatkoznak-e e tekintetben az útikönyvek.

A kutatás anyaga, menete

Jóllehet a magyarországi könyvesboltokban manapság kapható, népszerű útikönyvek jelentős része fordítás, jelen kutatásnak csak a magyar szerzők által írt *Róma* útikönyvek képezik anyagát, hiszen ezek névhasználata vélhetően kevésbé kitett idegen nyelvi hatásoknak, illetve az egyes kiadókra jellemző, esetleges fordítási utasításoknak. A Panoráma (Ürögdi 1969), a Cartographia (Kudar 2003), a Dekameron (Gyenge 2006), és a Hibernia (Kordé 2010) kiadó gondozásában megjelent köteteket vizsgáltam meg.

Minthogy az Örök Várossal kapcsolatos toponimák igen nagy számban fordulnak elő az útikönyvekben, az áttekinthetőség kedvéért szükségesnek éreztem a vizsgálandó toponimák körét szűkíteni. Az útikönyv idegenvezető

szerepéből és az utasok valódi helyzetéből kiindulva utazási irodák programajánlatai alapján jelöltem ki azon toponimákat, amelyek rövid idejű látogatás során is felkeresendők, tehát fontosak, népszerűek.

A 64 olaszországi utat hirdető TdM Utazási Iroda *Római Vakáció* (2008) című programja és a folyamatosan bővülő kínálatú Student Lines Diákutazási Iroda *Róma és Toszkána* (2011) című programja alapján a következő római toponimák tekinthetők kiemelt jelentőségűeknek: *Kolosszeum / Colosseum, Forum Romanum, Kapitólium domb, Velence tér, II. Vittorio Emanuele emlékmű, Via del Corso, Trevi kút, Spanyol lépcső, Vatikán, Szt. Péter Székesegyház, Angyalvár, Piazza Navona, Pantheon, Santa Maria sopra Minerva templom, Piazza Colonna, Santa Maria Maggiore, Lateráni Bazilika, Szent Lépcső, Szent Pál Bazilika, Vatikáni múzeumok, Circus Maximus, Igazság Szája, Tiberis-sziget, Palatinus, „Diadalmas Út”.*

A következő fejezetben tehát a fent említett toponimákat listázom, a tárgyi-lagosság kedvéért, azaz a magyar változatban található esetleges különbségek mellőzéseképpen olasz nevükön, betűrendben.

Mindegyik látnivalóhoz hozzárendelem az útikönyvekben talált magyar nyelvű változataikat. A talált változatok mellett zárójelben a kiadó nevét adom meg, egyetlen oldalszámmal, noha ugyanaz a toponima a könyv több helyén is felbukkan. Egy oldalszám megadásával ugyanis már visszakereshető a toponima, ugyanakkor nem válik nehezen áttekinthetővé a hivatkozás. Minthogy egy útikönyvben többféleképpen is említhetnek egy toponimát, valamint egy megnevezés több könyvben is előfordulhat, így hivatkozásaimban több ugyanazon denotátumra vonatkozó különböző alakú toponima mellett is szerepelhet ugyanaz a kiadó, és egy megnevezés mellett is szerepelhet több kiadó neve is.

A kutatás eredménye

Az első kérdéskörünkre az útikönyvekbe belelapozva hamar megkapjuk a választ. Gyakran csak a desztináció nyelvén, máskor csak a turista nyelvén olvasható a toponima. A toponimák párhuzamos nyelvű közlésének könnyen belátható előnye ellenére azonban a vizsgált útikalauzok nem gyakran alkalmazzák ezt a megoldást.

A második kérdéskörünk megválaszolásához a már említett módon kiválasztott toponimák forrásnyelvi, illetve az útikönyvekben talált magyarított változatait elemeztem. Az alábbiakban bemutatott elemzésem arra mutat rá, hogy a magyarítás, amennyiben megvalósul, változatos módokon jöhet létre, és a toponimák nagy részénél nem jellemző az egységes, standard változat, hanem eltérések mutatkoznak az egyes útikönyvek között.

1. *Basilica di San Giovanni in Laterano*

A „minden templomok anyja és feje” kifejezéssel is emlegetett bazilika megnevezése három fő egységből és az azokat összekötő grammatikai elemekből áll. Az első fő egység, a templom rangját jelölő köznévi elem (*basilica*), könnyen lefordítható idegen nyelvekre. A névadó *San Giovanni*, amely mind a keresztelőre, mind pedig Jézus kedvenc apostolára vonatkozik, képezi a második fő egységet. Ennek első tagja tulajdonképpen jelző, a második pedig személynév: mindkettő könnyen lefordítható idegen nyelvekre. A harmadik fő egység, a *Laterano*, az egykori patrícius személynévéből lett városrészt jelölő földrajzi tulajdonnév, amely le nem fordítható, de minthogy több mint másfél ezer éve van jelen az európai köztudatban, az átírás megoldása több nyelvben is kézenfekvő.

Magyarított változatok:

- *Lateráni Szt. János-bazilika* (Cartographia 11): tulajdonképpeni tükörfordítása az eredetinek.
- *Lateráni-székesegyház* (Panoráma 213): a névadó szent ugyan hiányzik ebből a fordított alakból, viszont a lateráni helyszín elegendő a templom azonosítására. A közszoói elemet illetően megjegyzendő, hogy a *basilika* és a *székesegyház* terminusok nem szinonimák, amennyiben előbbi inkább építészeti szempontból (Gombrich 1983, 98–99, Szentkirályi 1980, II. 7), utóbbi az egyházi hierarchiához kapcsolódóan (Nanovszky 1996, 166) határolja be a templomot, itt azonban mindkét megnevezés helytálló, amennyiben püspöki székhelynek az ókori bazilikákat idéző alaprajzú főtemplomáról van szó. Ugyanakkor nem szabad említés nélkül hagyni a *basilika* szónak egy másik jelentését, amely a XVIII. század elejétől a templomok rangját is jelöli. A rangsor élén *basilica maior* megnevezéssel az a négy, a pápai székhely tekintélyében részesülő templom áll (Diós 1993–2010, I. 645), amelyek a kutatási tárgyat képező listán is szerepelnek, így ezek mindegyikénél (*Szent János, Szent Péter, Szent Pál, Santa Maria Maggiore*) célszerűbb a bazilika megnevezéssel élni.
- *S. Giovanni bazilika* (Dekameron 13): a fordítás mellőzi a helyszínrre vonatkozó elemet, és eredeti alakjában átveszi a névadó szent nevét.

2. *Basilica di San Paolo fuori le Mura*

A „népek apostola” sírja fölött épült templom megnevezése szintén három fő egységből és az azokat összekötő grammatikai elemekből áll. Az első fő egység itt is a templom rangját jelölő köznévi elem (*basilica*), a második a

névadó *San Paolo*, amely az üldözöből misszióssá vált apostolra vonatkozik, ugyancsak könnyen lefordítható elemekből áll. A harmadik fő egység pedig ennél a templomnál is a helyszínt jelöli, és könnyen lefordítható: a *fuori le mura* kifejezés szó szerinti jelentése „a falakon kívül”, utalva arra, hogy a bazilika a III. században épített aurelianusi városfalon kívül épült fel.

Magyarított változat:

- *Szt. Pál székesegyház* (Panoráma 309): a helyszínt jelölő elemet elhagyó, a névadó szent nevét a magyar változattal behelyettesítő, a templomot székesegyháznak nevező fordítás.

3. *Basilica di San Pietro in Vaticano*

A legnagyobbnak tekintett keresztény templom megnevezése – a már említett templomokhoz hasonlóan – három fő egységből és az azokat összekötő grammatikai elemekből áll. Az első fő egység itt is a templom rangját jelölő köznévi elem (*basilica*), a második a névadó *San Pietro*, amely Krisztus első számú apostolára vonatkozik, ugyancsak könnyen lefordítható elemekből áll, a helyhatározó viszonzószóval összekötött harmadik fő egység pedig itt is a helyszínt jelöli. Ez utóbbi egység, amelyet egyébként a templom ismertsége miatt az olasz is ritkán említ, egy földrajzi tulajdonnévi elem (*Vaticano*), amely le nem fordítható, de minthogy több mint fél évezrede van erőteljesen jelen az európai köztudatban, az átírás megoldása több nyelvben is kézenfekvő, ugyanakkor mellőzése, a már említett ismertségi okokból, szintén lehetséges.

Magyarított változatok:

- *Szent Péter-székesegyház* (Panoráma 262, Cartographia 60, Hibernia 68): a helyszínt említő elem, mint ahogy gyakran az olaszban is, hiányzik, az apostol nevét magyar változat helyettesíti, a templom rangjaként a *székesegyház* megjelölés szerepel (vö. *Basilica di San Giovanni in Laterano* kapcsán említettekkel).
- *Szent Péter-templom* (Panoráma 272): ugyanazon szerző többszöri említés során a rangja nélkül említi a templomot. Valószínűleg a szóismétlés elkerülése végett él ezzel az általános megnevezéssel.

4. *Basilica di Santa Maria Maggiore*

A legelső Mária tiszteletére épült templom megnevezése két fő egységből és az azokat összekötő birtokviszonyt jelölő grammatikai elemekből áll. Az első fő egység itt is a templom rangját jelölő köznévi elem (*basilica*), a második a

névadó szent jelzős megnevezéséből áll. A két jelzővel is ellátott személynév minden tagja lefordítható, illetve átírható magyarra, bár a magyarban így nem használatos.

Magyarított változatok:

- *S. Maria Maggiore-bazilika* (Panoráma 199): a névadó jelzős megnevezése átvitelrel, a templom rangja fordítással került a magyar változatba.
- *Santa Maria Maggiore-bazilika* (Hibernia 70): az előző alakhoz képest a különbség mindössze annyi, hogy ez nem rövidít.

5. *Bocca della Verità*

Az Oceanus-fejet ábrázoló kerek kőlap, amely az ókorban csatornafedőként szolgálhatott, a középkortól élvez kitüntetett figyelmet, amikor megszületik az a legenda, hogy a kőlap egyfajta hazugságvizsgálóként működik: aki az Oceanus-fej résszerű szájába téve kezét hazudni merészel, annak leharapja a kezét. A látványosság megnevezése erre a legendára utal. Csupán köznévi, illetve grammatikai elemekből áll, amelyek mind könnyen transzformálhatók idegen nyelvekre.

Magyarított változatok:

- *Igazság szája* (Cartographia 38, Hibernia 38): tükörfordítás.
- *igazság szája* (Ürögdi 112, Dekameron 63): az olasz megnevezés mellett, mintegy magyarázatként, ezért nem nagy kezdőbetűvel.

6. *Campidoglio*

A Város egyik legközpontibb dombjának megnevezése a latinban a köznévi etimológiájú, de egyértelműen tulajdonnévnek számító *Capitolium*. Az olasz változat az évszázadok során lejátszódó hangrendi változásokból táplálkozó téves etimológiának köszönheti az alakját (Battisti, Alessio 1966, 707): az „értelmezhetetlen” *capitolio* alakkal szemben a *campi d’olio* jelentése ugyanis *olajmezők*. Az egyéb idegen nyelveken azonban, amelyek nem a latin szerves folytatásai, az eredeti latin tulajdonnév változatlan, vagy esetleg az adott nyelv fonomorfológiai rendszeréhez alakított formája várható.

Magyarított változat:

- *Capitolium* (Panoráma 70, Cartographia 39, Hibernia 44, Dekameron 17): a várakozásnak megfelelően a latinos forma használatos. Ugyanez az alak megtalálható a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I. kötetében is (Kiss 1978/1988, 277).

7. Castel Sant'Angelo

Az egykori Hadrianus-mauzóleum, majd pápai erődítmény neve három elemből áll. Az építmény típusát megjelölő köznévi elem könnyen lefordítható idegen nyelvekre, amennyiben az adott nyelvközösség jeltárgyai között szintén megtalálható a vár típusú építmény. A névadó Sant'Angelo, amelyet a legenda az 590-es pestis elmúlásáért tartott Nagy Szent Gergely vezette körmenethez kapcsol, amely során egy angyal jelent meg a vár tetején, jelzőre és köznévi elemre vezethető vissza, amely szintén könnyen lefordítható idegen nyelvekre.

Magyarított változat:

- *Angyalvár* (Panoráma 258, Cartographia 56, Hibernia 66, Dekameron 101): a műemlék közkeletű magyar elnevezése (Kiss 1988, 101–102).

8. Chiesa di Santa Maria sopra Minerva

Róma egyetlen gótikus templomának olasz neve több más templomhoz hasonlóan három fő egységből áll. Az első a köznévi elem, az építmény típusát jelöli (*chiesa* 'templom'), könnyen lefordítható. A *di* birtokos viszonyzó köti a második fő egységhez, amely a *Santa Maria*, az „Isten anyjára” vonatkozó megnevezés, amelynek mind köznévi, mind tulajdonnévi eleme lefordítható, bár magyarban ilyen összetételben e megjelölés nem használatos. A harmadik fő egység (amely arra utal, hogy egy ókori szentély fölé épült a mostani templom) első tagja a *Minerva* egy ókori isten latin személyneve, amely nem lefordítható, a *sopra* ('fölött') viszonyzó, azonban igen.

Magyarított változat:

- *S. Maria sopra Minerva-templom* (Panoráma 144): csak az építmény típusát jelölő köznévi elemet fordítja, a többi elem eredeti alakját átvitellel megőrzi ez a magyar változat.

9. Circo Massimo

A Palatinus és Aventinus között elterülő, ma már csak egy-két rom és a hatalmas üres tér képét nyújtó egykori cirkusz neve egy köznévi elem és jelzője alkotta szerkezetéből áll, amely azonban már a latin nyelvben tulajdonnévvé avansált. Ennek megfelelően, noha a latinból fejlődött olasz változaton láthatók a tipikus nyelvtörténeti fono-morfológiai változások nyomai, a többi idegen nyelvben nem szükséges az eredeti latin név idegen nyelvi megfeleltetése, ugyanakkor, köznévi eredetéből kiindulva, nem elképzelhetetlen a latin megnevezés lefordítása sem.

Magyarított változat:

- *Circus Maximus* (Panoráma 218, Cartographia 72, Hibernia 56, Dekameron 64): a latinos forma használatos.

10. Colosseo

A Vespasianus és Titus császár által építtetett amfiteátrum valószínűsíthetően a mellette évszázadokon át megtalálható Nero-szoborkolosszusról kapta a ragadványnevét: „a kolosszusos” jelzőt (Vickers 1977, 111, Kiss 1978/1988, 293). Jóllehet ma is ismert az eredeti *Amphiteatrum Flavi(an)um* név, a legtöbb nyelven, így olaszul és magyarul is, mind köznyelvi, mind turisztikai kontextusban a ragadványnév valamely változatával szokás hivatkozni az I. századi építményre.

Magyarított változat:

- *Colosseum* (Panoráma 92, Cartographia 44, Hibernia 57, Dekameron 40): a latinos forma használatos.

11. Fontana di Trevi

A barokk stílusban épült kút számára az igazi népszerűséget Fellini *Dolce Vitá*jának híres jelenete hozta meg. E látnivaló nevének köznévi eleme könnyen lefordítható idegen nyelvekre. Másik eleme, a *Trevi* a latin *trivium* (azaz: hármas útelágazás) szóra vezethető vissza (Ravaro 2010, 656), de immár tulajdonév, amelynek más nyelvekben nincsen megfelelője.

Magyarított változat:

- *Trevi-kút* (Panoráma 314, Cartographia 28, Hibernia 34, Dekameron 76): átvitelrel és a köznévi elem fordításával jött létre ez a közkeletű változat.

12. Foro Romano

A több évezredes múltra visszatekintő, a Város életében valaha meghatározó központi terület neve köznévre vezethető vissza, amelyhez egy tulajdonnévből képzett melléknév társult jelzőként. A megnevezés immár tulajdonnévként (is) használatos, így lefordítása nem feltétlenül szükségszerű.

Magyarított változatok:

- *Forum Romanum* (Panoráma 85, Cartographia 41, Hibernia 49, Dekameron 23): a latinos forma használatos.
- *Forum* (Dekameron 23): a hivatalos alak egyszerűsített, jelző nélküli változata.

13. *Isola Tiberina*

A Város fő folyójának szigetét jelölő megnevezés köznévi eleme könnyen lefordítható idegen nyelvekre, másik eleme a folyó nevéből képzett melléknév, amely a köznévi elem jelzőjeként szerepel, így – legalábbis a melléknévi képző – szintén transzformálható más nyelvekre.

Magyarított változatok:

- *Tiberis-sziget* (Panoráma 115): szinte tükörfordítás, azzal a kis különbséggel, hogy a folyó nevét nem melléknévi formában kapcsolja a köznévi elem fordításához.
- *Tiberis szigete* (Cartographia 38): szinte tükörfordítás, bár a folyó nevét nem melléknévi formában, hanem birtokosként kapcsolja a köznévi elem fordításához.
- *A Tiberis kis szigete* (Cartographia 38, Dekameron 115): nem névként, hanem az olasz név melletti magyarázatként szerepel.

14. *Monumento a Vittorio Emanuele II*

Az Olaszország első királyának a tiszteletére épített hatalmas márvány emlékmű megnevezése egy az építmény típusát megjelölő köznévi elemből, valamint a király tulajdonnevéből áll, összekötve – természetesen – a szükséges grammatikai elemmel. A köznévi és grammatikai elem könnyen lefordítható idegen nyelvekre, míg a király nevének sorsa kérdéses lehet, amennyiben mind az eredeti név érintetlenül hagyása, mind pedig az idegen nyelvekben létező megfeleltetése elképzelhető.

Magyarított változatok:

- *Viktor Emmanuel-emlékmű* (Panoráma 85): a személynévi elem behelyettesítéséből és a köznévi elem lefordításából létrejött változat.
- *Viktor Emanuel emlékmű* (Cartographia 44, Korda 35): csupán helyesírási eltérést mutat az előzőhöz képest.
- *Viktor Emmanuel emlékműve* (Dekameron 50): az előzőekhez hasonló, de birtokviszonyt tükröző változat.

15. *Musei Vaticani*

A vatikáni palotában kiállított műkincsek több múzeumban kaptak helyet, így a megnevezés köznévi eleme a többes számban nyelvtani megjelölését viseli magán. Mind a lexikai, mind a grammatikai megfeleltetés könnyen megoldható idegen nyelveken. A megnevezés másik eleme földrajzi tulajdonnévből képzett jelző, amelynek a melléknévi képzője szintén transzformálható más nyelvekre.

Magyarított változatok:

- *Vatikáni Múzeumok* (Cartographia 64, Hibernia 68, Dekameron 109): tükörfordítás.
- *Vatikáni múzeumok* (Panoráma 278): az olasz megnevezés mellett, mintegy magyarázatként, ezért nem nagy kezdőbetűvel szerepel.

16. Palatino

A Város egyik leghíresebb dombját jelölő toponima esetében olyan latin eredetű tulajdonnévről van szó, amelynek hang-, illetve betűsorát az egyes idegen nyelvek az évszázadok során a saját fonomorfológiai rendszerükhöz igazították, így idegen nyelvi szövegekben megfeleltetésként valószínűsítően e honosított alakban fordul elő.

Magyarított változatok:

- *Palatinus* (Panoráma 63, Hibernia 56, Dekameron 35): a latinos forma használatos.
- *Palatinus-domb* (Cartographia 39, Hibernia 55): a latinos formai kiegészítése köznévi elemmel.

17. Pantheon

A „minden isteneknek a” templomára utaló görög kifejezés köznévi elemekből állt ugyan össze, de már az ókorban egyetlen szóból álló tulajdonnévnek számít, latin betűs írással. A Város legépebben fennmaradt ókori templomának így a neve is a leginkább időtállóknak bizonyult: a görögös hangzású latin nevet érintetlenül hagyták az elmúlt két évezred fonomorfológiai változásai, így a mai olasz nyelv is az eredeti megjelölést használja. Ennek megfelelően, noha ismert a név etimológiája, e görög kifejezésből megalkotott latin tulajdonnevet nem szokás más megfeleltetésekkel helyettesíteni idegen nyelvű szövegekben.

Magyarított változatot – a fentieknek megfelelően – nem várhatunk. Mindegyik vizsgált útikönyv (Panoráma 142, Cartographia 31, Hibernia 20, Dekameron 68) a *Pantheon* változatot hozza, ahogyan az a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* II. kötetében is található (Kiss 1978/1988, II. 314).

18. Piazza Colonna

A Marcus Aurelius hadjáratát dicsőítő diadaloszlopról elnevezett tér megjelölése két köznévi elemből áll, amelyek közül a közterület megnevezésére szolgáló elem könnyedén lefordítható idegen nyelvekre, a *Colonna* része viszont immár tulajdonnévnek tekinthető, így nem szükséges lefordítani.

Magyarított változat egyik útikönyvben sem szerepelt. Megjegyzendő azonban, hogy a Panoráma, amely, ha nem is magyar névváltozattal, de magyarázattal kiegészíti az eredeti nyelvű megnevezést: „a tér a nevét [...] az ott álló [...] oszlopról” (Panoráma 150).

19. Piazza di Spagna

A Spanyolország szentszéki nagykövetségéről elnevezett tér megnevezése a közterületet megjelölő köznévi elemből és egy földrajzi tulajdonnévi elemből áll, valamint a kettő között kapcsolatot teremtő grammatikai elemből. A köznévi elem könnyen lefordítható más nyelvekre, a tulajdonnévi elemét egy európai országról kapta, amelynek idegen nyelveken más és más változata lehet, így a tulajdonnévi elem megfeleltetése sem zárható ki idegen nyelvi szövegekben. Érdemes megjegyezni azonban, hogy míg a helyiek az egész teret emlegetik a látványosságok között, a külföldi látogatók elsősorban a teret a dombtetővel összekötő lépcsőre összpontosítanak. Így fordulhat elő, hogy Európa több nyelvében is a *Spanische Treppe*, *Spanish Steps*, *Испанские ступени* kifejezésekkel utalnak a térre.

Magyarított változatok:

- *Spanyol-lépcső* (Panoráma 168): a megnevezés a németből érkezik, tükörfordítással (Fábián 1999: 105).
- *Spanyol Lépcső* (Cartographia 53): csupán helyesírási eltérést mutat az előzőhöz képest.
- *Spanyol lépcső* (Hibernia 24, Dekameron 81): csupán helyesírási eltérést mutat az előzőhöz képest.

20. Piazza Navona

A Bernini szökőkútjairól (is) híres, stadion alaprajzú barokk tér megnevezése két elemből áll. A közterület megnevezését szolgáló köznévi elem könnyen lefordítható idegen nyelvekre. A bizonytalan etimológiájú tulajdonnévi elemet viszont nem célszerű más megfeleltetésekkel helyettesíteni idegen nyelvű szövegekben.

Magyarított változat egyik útikönyvben sem szerepelt.

21. Piazza Venezia

A Capitolium szomszédságában található tér neve két elemből áll. A köznévi elem a közterület megnevezésére szolgál, könnyen lefordítható más nyelvekre. A tulajdonnévi elemét Itália egyik jól ismert városáról kapta, amelynek bizo-

nyos idegen nyelveken az olasztól eltérő, a saját fonomorfológiai rendszeréhez jobban igazított változata él, így a tulajdonnévi elem megfeleltetése sem zárható ki idegen nyelvi szövegekben.

Magyarított változat egyik útikönyvben sem szerepelt.

22. *Scala Santa*

A köznévi elemből és jelzőjéből álló megnevezés arra a szentnek nevezett lépcsősorra vonatkozik, amelyen egykoron Jézus járult Pontius Pilátus elé, s amelyet Nagy Konstantin császár anyja, Szent Helena hozatott Rómába. Eredeti latin elnevezése *Scala Sancta*. A toponima mindkét eleme könnyen lefordítható.

Magyarított változat:

- *Szent Lépcső* (Panoráma 214, Cartographia 49, Hibernia 64): tükörfordítás.

23. *Vaticano*

Az egykori mons Vaticanusra visszavezethető név ma leginkább az 1870-es határai közé szorított pápai állam megjelölésére használatos. Olyan latin eredetű tulajdonnévről van szó, amelynek hang-, illetve betűsorát az egyes idegen nyelvek az évszázadok során a saját fonomorfológiai rendszerükhöz igazították, így idegen nyelvi szövegekben megfeleltetésként valószínűsíthetően e honosított alakban fordul elő.

Magyarított változat:

- *Vatikán* (Panoráma 264, Cartographia 59, Hibernia 66, Dekameron 101): a magyar fonomorfológiai rendszerhez és helyesíráshoz igazodó honosított alakváltozat, amely a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* II. kötetében is megtalálható (Kiss 1978/1988, II. 744).

24. *Via del Corso*

A Város két fontos terét is összekötő „tengely”, az üzletei miatt is népszerű sugárút megnevezése két köznévi és egy grammatikai elemből áll, amelyek közül mindegyik könnyen átültethető idegen nyelvre, de – minthogy az egykori löversenyekre emlékeztető szó tulajdonnévvé avanszált – a Corso szót nem szükséges lefordítani más nyelvekre.

Magyarított változat egyik útikönyvben sem szerepelt.

25. *Via Sacra*

A diadalmenetekhez még az ókorban megépített út latin megnevezése két elemből, egy jelzővel ellátott köznévből áll, így fordítása idegen nyelvekre

könnyen megoldható. Minthogy azonban az olasz is megtartotta az eredeti latin nevet, elképzelhető a latin alak használata más idegen nyelvi szövegekben is.

Magyarított változat:

- *Szent Út* (Hibernia 50): tükörfordítás.

Összegzés

Jóllehet a Rómát bemutató útikönyvekben felbukkanó toponimákat a teljesség igénye nélkül vizsgáltam meg, a turisták által leglátogatottabb helyszínek nevei alapján is levonható a tanulság: az útikönyvek az eredeti toponimák helyett, ritkábban mellett, magyar nyelvű változatokat használnak, amelyek azonban nem tekinthetők egységesnek, hiszen könyvenként eltérő alakok fordulhatnak elő.

Kérdéses, hogy az eredeti toponimák mellőzése, valamint a magyar változatok standardizációjának hiánya milyen hátrányokkal járhat a turista számára. Ennek megválaszolása további kutatásokat igényelne.

Irodalom

- Bañcerowski Janusz. 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 130 (2): 187–198.
- Battisti, Carlo–Alessio, Giovanni. 1966. *Dizionario etimologico italiano*. Firenze: Barbera Editore.
- Dardano, Maurizio. 2000. *Manualetto di linguistica italiana*. Bologna: Zanichelli.
- Diós István főszerk. 1993–2010. *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest: Szent István Társulat.
- Fábián Pál–Földi Ervin–Hönyi Ede. 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fábián Zsuzsanna. 1999. Nomi propri italiani nell’ungherese. *Nuova Corvina* 6: 104–112.
- Fogarasi Miklós. 1987. *Nuovo manuale di storia della lingua italiana*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gombrich, Ernst Hans. 1983. *A művészet története*. Ford. G. Beke Margit–Falvay Mihály. Budapest: Gondolat.
- Gyenge István. 2006. *Róma*. Budapest: Dekameron.
- Kiss Lajos. 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. (I–II. kötet / A–K, L–Zs). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kordé Zoltán. 2010. *Róma és a Vatikán*. Útikönyv. Budapest: Hibernia.
- Kudar Lajos. 2003. *Róma*. Budapest: Cartographia.

- Nanovfszky György. 1996. *Kereszténység – katolicizmus – ortodoxia*. Budapest: Windsor Kiadó.
- Ravaro, Fernando. 2010. *Dizionario romanesco*. Roma: Newton Compton.
- Róma és Toszkána. 2011. <http://www.studentlines.hu/r.html> (2011. márc. 13.)
- Római Vakáció. 2008. <http://tdmtravel.hu/?page=detail&id=18456&iid=126> (2008. júl. 16.)
- Szentkirályi Zoltán. 1980. *Az építészet világtörténete I–II*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- Ürögdi György. 1969. *Róma*. Budapest: Panoráma.
- Vermes Albert Péter. 2005a. *Proper names in translation: a relevance-theoretic analysis*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Vermes Albert Péter. 2005b. *Proper names in translation: a relevance-theoretic analysis*. A doktori iskolákban megvédett névtani témájú doktori disszertációk. *Névtani Értesítő* 27: 311–314.
- Vickers, Michael. 1977. *A római világ*. Ford. Borbás Mária. Budapest: Helikon Kiadó.

ROMAN TOPONYMS IN HUNGARIAN TRAVEL GUIDE BOOKS

Inevitable elements of our travel guide books presenting foreign destinations are toponyms concerning foreign denotata. This study looks at a specific group of toponyms, those of the Eternal City, in Hungarian travel books. The specific feature of these geographic names is that both the Latin and the Italian can be considered original forms, and further, some of them have conventional Hungarian names as well; therefore, the question arises, which forms do the authors of Hungarian travel books use. Are the toponyms in their original or Hungarianized form? Looking through the travel guides, we can conclude that instead of, or sometimes next to the original forms they also use Hungarian ones; nevertheless, these names tend not to be uniform, since they have varied forms in each book.

Keywords: travel guide books, toponyms, Roman, Hungarian.

RIMSKI TOPONIMI U BEDEKERIMA NA MAĐARSKOM JEZIKU

Nezaobilazni elementi knjiga koje opisuju inostrane destinacije su toponimi koji se odnose na strane denotate. Analizirana je specifična grupa geografskih imena, toponimi koji se vezuju za Večni grad u beđerima na mađarskom jeziku. Posebno ovim geografskim imenima daje činjenica da se i italijanski i latinski oblici smatraju izvornim, zatim neki od njih imaju više konvencionalnih mađarskih naziva, pa se

postavlja pitanje koje autori ovih knjiga koriste. Da li se ovi toponimi javljaju u izvornom ili u adaptiranom obliku prema mađarskom? Na osnovu knjiga namenjenih putnicima može se zaključiti da se umesto izvornih toponima (ređe, paralelno sa njima) koriste varijante na mađarskom jeziku koje takođe nisu jedinstvene, jer se od knjige do knjige javljaju različiti oblici imena.

Ključne reči: bedeker, toponimi, rimski, mađarski.

A kézirat leadásának ideje: 2016. jan. 10.

Közlésre elfogadva: 2016. márc. 5.

ETO: 811.511.141(497.11):82'276-053.5

ETO: 811.511.141:81'246.2

DOI: 10.19090/hk.2016.1.75–86

CONFERENCE PAPER

ANDRIĆ Edit

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
andrice@ff.uns.ac.rs

SZERB ALAKTANI ÉS MONDATTANI HATÁSOK A VAJDASÁGI MAGYAR DIÁKOK NYELVÉBEN¹

Serbian Morphological and Syntactic Influences
in the Language of Hungarian Students

Morfosintaksički uticaji srpskog jezika na izražavanje
mađarskih učenika u Vojvodini

A tanulmány szerb alaktani és mondattani hatásokat taglal a vajdasági magyar diákok nyelvhasználatában, amelynek keretében mindenekelőtt a magyar nyelv szellemétől idegen szerkesztési módot kell említeni, elsősorban a határozói igenév túl gyakori használatát a szerb passzívum hatására, valamint a *hogy* kötőszavas felszólító módú szerkezetek előnyben részesítését a szerb 'da' kötőszavas jelen idejű ígés szerkezetek miatt. A szórendi tükrözések is gyakoriak, mivel a szerb inkább jobbra, a magyar pedig kizárólag balra bővülő nyelv. A dolgozat különös figyelmet szentel az egyes vajdasági településeken jelentkező *kell* segédigés szerkezetek sajátos ragozott alakja terjedésének, valamint a *szabad* + főnévi igeneves szerkezetek viselkedésének.

Kulcsszavak: nyelvi interferencia, segédige + igenév szerkezetek, magyar nyelv, szerb nyelv.

Bevezetés

A nyelv mint a társadalmi érintkezés eszköze állandó változásnak, fejlődésnek, különböző hatásoknak is ki van téve. Érvényes ez a nemzeti határokon

¹ A tanulmány a Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178002. számú projektuma keretében készült, és elhangzott a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának szervezésében 2015. november 17–18-án megtartott *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* című műhelykonferencián.

belüli nyelvre is, de fokozottabb mértékben tapasztalható az anyaországtól elszakadt kisebbségi helyzetbe kerülő nemzetiségek nyelvében. A heterogén nemzeti és nyelvi közösségekben a környezet nyelvének hatása az anyanyelvre rendkívül nagy, így a szerb nyelv interferenciája a vajdasági magyar nyelvhasználat minden szintjén tetten érhető. A lexikai hatás a legnyilvánvalóbb, de a befolyások a nyelvi rendszer egyéb szintjein is tapasztalhatóak.

Már hosszabb ideje foglalkozom a szerb nyelv hatásával a vajdasági magyarok nyelvére, különös tekintettel a diákok nyelvhasználatára. A vajdasági tanulók iskolai dolgozatában, fogalmazásában található jelenségeket vizsgálom öt településen. A nemzetiségi összetétel ezekben a helységekben különböző képet mutat, ezért a hatás is eltérő intenzitású, s jellege is másfajta. Az alábbi táblázat a népszámlálási adatokat mutatja, a magyarok részarányát az összlakosságban szám szerint és százalékban kimutatva, valamint az átnézett dolgozatfüzetek számát. Meg kell jegyezni, hogy ezzel párhuzamosan az ötödikesek és a hetedikesek körében a kétnyelvűségükkel kapcsolatos kérdőíves felmérést is végeztem, ezért van az, hogy csak a 11–13 éves diákok fogalmazásait gyűjtöttem be, s csak azokat vizsgáltam.

Település	Lakosok száma	Magyarok		Az átnézett dolgozatfüzetek száma
		Szám szerint	%	
Bácskertes	2 356	1 857	78,8	14
Szabadka	99 981	34 983	34,99	33
Szenttamás	13 091	3 715	28,38	73
Újvidék	191 405	11 538	6,03	78
Ürményháza	1 033	714	69,12	19
Összesen:				217

Előbb csak felsorolnám a leggyakrabban előforduló kontaktusjelenségeket, s utána egy sajátos szerkezetről számolok be.

A szerb nyelv hatásának leggyakoribb formái

A szerb nyelv a nyelvi rendszer minden szintjén érezteti hatását. Újvidéken például a hangrendszer is ki van téve az interferenciának, ez leginkább a palatális mássalhangzók ejtésén érezhető. A legnagyobb hatás mégis a szókincset éri. Ezekre most külön nem térek ki, mivel több ízben is foglalkoztam a témával.²

² Burucki 1989, Andrić 1995, Andrić 1996, Andrić 2000, Andrić 2002, Andrić 2003, Andrić 2004, Andrić 2011.

Az alaktani és mondattani hatások is számosak. Például³:

- a sztenderdtől eltérő vonzatok használata (*megtörténik **mindenkinek**; énekem nagyon gyötör valami; testvérem öregebb **tőlem**⁴; színház van a parknak szemben; megbizonyosodtam **abba** hogy...*);
- a főnevek egyes/többes számának téves használata, pontosabban a határozatlan számnév utáni többes szám (*Egyszer mikor néhány osztálytársaimmal mentem haza; sok házak; rengeteg balesetek történnek; több házak vannak mint épületek; az egyik leharapta a lábaimat, a másik a kezemet...*);
- redundáns elemek használata (a személyes névmás hangsúlyos explicitálása: *az **én** családban; a **mi** családukban négyen vagyunk; minden este a **mi** családuk együtt van...*);
- a szerb analitizáló jelleg érvényesítése (*én játékos vagyok fociból; focibalt játszik; Be birok jönni?; Elmentünk sört inni; az egész életen keresztül hálás bír lenni valakinek...*);
- a határozói igenév túl gyakori használata a szerb passzívum hatására (*el vannak válva⁵; sportcsarnok, játszótér sem lett kihagyva; a Vuk iskola mellett van épülve sportcsarnok; a színes hétvégi házak mosolyogva vannak a csodálatos látvány felé fordulva; immár 254 éve van betelepítve...*);
- a *hogy* kötőszavas felszólító módú szerkezetek előnyben részesítése, a szerb *'da'* kötőszavas jelen idejű igék hatására (*az kell hogy legyen; szabad hogy megfogjam; Már rég ki kellene ebből hogy nőjek...*);
- szórendi tükrözések⁶ (*együtt átnézzük a házit ami nekem nehéz; az is sokszor jut eszembe; a testvérem első középiskolába jár; az egész osztály érzet keletlen szagot; gyorsan apu pakolt össze; kérdezte nyúlva a kezét...*);
- az alany és állítmány számbeli egyeztetésében jelentkező hibák (*az én családom esze vacsorára jönnek össze; nekem a családom mindenben*

³ A dolgozatokban előforduló helyesírási és nyelvhelyességi hibákat nem javítottam.

⁴ Ebben a kérdésben eltér a véleményem É. Kiss Katalinétól, aki szerint ez valójában egy elterjedt dialektális változat, amely pl. Kelet-Magyarországon figyelhető meg, azonban a szerkezet teljes mértékben megegyezik a szerb „moj brat je stariji *od mene*” konstrukcióval, ami hozzájárul ahhoz, hogy a jelenség az igényesebb nyelvhasználatban is terjedjen.

⁵ A szülők.

⁶ A szerb ugyanis inkább jobbra, a magyar pedig balra bővülő nyelv.

segítenek; de gyerek az ő utcájukban nincsenek; Sokan olyan ajándékot akarnak amely még nem is létezik; első emlékeim szülővárosomról nem túl boldogító; a mi családjunk vasárnap délután összeülnek és beszélgetnek...).

A kell segédigés szerkezetekben tapasztalt interferenciajelenség

Újvidéken és Szenttamáson⁷ egy sajátos forma kezdett terjedni, és pedig a *kell* segédigét követő főnévi igeneves szerkezetek sajátos használatáról van szó.

A *kell* igét a magyarban kétféleképpen tartjuk számon: egyrészt teljes lexikai jelentéssel bír, valaminek a szükségességére, kíváncs, elkerülhetetlen voltára utal, másrészt viszont a nyelvtörténet során segédigévé is vált. Előfordul még főigeként⁸, de használata mindinkább a segédigés funkciója felé tolódik. Mondhatjuk azt, hogy grammatikalizálódott, miközben elsődleges lexikai jelentése alig módosult.

Tolcsvai Nagy Gábor a segédige + főnévi igeneves szerkezeteket vizsgálva megállapítja, hogy kompozitumszerkezetként és nyelvi egységként „folyamatos jelöl, temporális viszonyt, egy energiával kapcsolatos interakciót két sematikus résztvevő között, szekvenciális letapogatással, szemantikailag függő, a tagmondat állítmányi szerepét tölti be. A konstrukció profilmeghatározója (feje) a segédige, mert ez az összetevő közelebb áll szemantikailag az igéhez, mint a főnévi igenév” (Tolcsvai 2009, 389).

Tolcsvai a magyar segédigés főnévi igeneves szerkezeteket vizsgálva, morfológiai és szintaktikai funkcióik alapján négy jellegzetes konstrukciótypust különített el. Közülük kettőbe sorolható a *kell* segédigés forma.

1. Modalitást (közvetlenül) és igeidőt (toldalékkal) kifejező puszta *kell* segédige + főnévi igenév:

Enni kell.

Menni kellett.

A fenti mondatokban a segédige deontikus modalitást jelöl, elvont temporális viszonyt fejez ki, vagy pedig toldalékkal jelzi az igeidőt és implicite tartalmazza a szerkezet Tolcsvai által trajektornak nevezett elsődleges figuráját, míg a főnévi igenév az eseményt atemporálisan fejezi ki, és a teljes szerkezet „landmarkját”⁹ tartalmazza implicite.

---

⁷ De a magyar anyanyelvű szerb szakos hallgatóim szóbeli tanúsága szerint Csonoplyán is.

⁸ Pl. *Nekem pénz kell.*

⁹ Azt, hogy *valahol.*

A trajektor tehát nincs kifejezve, de ha ki szeretnénk tenni, akkor azt dativusragos főnévvel, illetve névmással tehetnénk meg.¹⁰ A trajektor lenne egyben az agonista, a cselekvő erő is (az erődinamikai viszony egyik szereplője), a kényszerített cselekvő, míg a készítő ellenerő forrása, az antagonista nincs jelen.¹¹

„Az erődinamikai szemantikai szerkezet két erő állandó vagy változó állapotú szembenállásának a leképezése” – állítja Tolcsvai Talmyra hivatkozva (Tolcsvai 2009, 387). A két erő a figyelem középpontjában álló agonista, és a vele szemben álló antagonista.

„A magyar deontikus modalitást kifejező segédige + igenév szerkezetekben egy részben grammatikalizálódott erődinamikai szerkezet is működik. Ebben a szerkezetben az agonista az a figura, amely (aki) nyugalmi helyzetre tör, és ezért erőt fejt ki (átvitt értelemben is)¹² [...], tehát egyúttal a teljes szerkezet elsődleges figurája, azaz trajektora” (Tolcsvai 2009, 388). Az antagonista viszont az erő kiváltója, amely az agonistát cselekvésre kényszeríti, illetve nyugalmi helyzetét igyekszik megszüntetni.¹³

2. Modalitást (közvetlenül) és igeidőt (toldalékkal) kifejező puszta *kell* segédige + számban és személyben lehorgonyzott főnévi igenév:

Ennem kell.

Mennünk kellett.

Az előző esethez hasonlóan a segédige itt is deontikus modalitást jelöl, elvont temporális, illetve toldalékkal kifejezett időviszonyt, a trajektort (elsődleges figurát) szintén implicite módon tartalmazza. A trajektor az erődinamikai viszonyban az agonista, az ellenerő – csakúgy, mint fent – nem szerepel. A főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, ugyanakkor szám- és személyraggal utal a trajektorra, aki egyben az agonista is. Az elsődleges figura a főnévi igenévhez kapcsolódik. Tolcsvai szerint a cselekvés akarati és energiaforrása itt más: „a segédige erődinamikai alszerkezetében az antagonista, a készítőerő sematikusán jelen van, morfoszintaktikailag azonban jelöletlen [...]. A dativusos szerkezet az antagonista, a készítőerő külső, a kényszerített cselekvőtől (agonistától) különböző voltát profilálja” (Tolcsvai 2009, 391).

S most egy meglepő jelenséget szeretnék bemutatni. Az újvidéki diákok iskolai dolgozatfüzeteiben böngészve akadtam elszórtan néhány példára, ami

¹⁰ *Nekem, neki...*

¹¹ Az lenne, mondjuk, az *éhség*.

¹² Az a *valaki*, akinek mennie, illetve ennie kell.

¹³ Mondjuk, az *éhség*, az időtétező vagy más körülmény.

arra készítetett, hogy megfigyeljem spontán beszélgetésüket. Biztos vagyok benne, hogy ha célzott kérdőíves felmérést alkalmaztam volna, nem fordult volna elő a jelenség, ugyanis az igényes nyelvhasználatban utána sem tapasztaltam. Célzott megfigyelés során azonban néhány alkalommal még a magyar ajkú (nem magyar szakos) egyetemi hallgatók részéről is elhangzott Újvidéken.

Íme a példák¹⁴:

- Sokat dolgoznak és nélkülöznek csakhoggy nekünk, gyerekeknek meg tudják biztosítani mindent, amit egy növendő gyereknek a szülő meg kelljen biztosítson. (Ú)
- Sokat kellnem tanulni mert ha nem leromlok és rossz jegyet kapok. (Ú)
- Szépen és kultúrálisan kellnünk viselkedni. (Ú)
- Nem csak fejfel kellnünk rohanni a falnak. (Ú)
- Az iskolában jónak kellnem lenni. (Ú)
- Sokat kellnem segitenem otthon. (Ú)
- Nekem most az ötödikben sokat kellnem tanulnom. (SzT).
- Kisebb repülővel kellnünk utaznunk. (SzT)

A fenti mondatokat (kettő kivételével) az újvidéki diákok dolgozataiban találtam, az alábbiak pedig Újvidéken, az egyetemi városban hangzottak el:

- Előbb meg kellned venned a meszecsna. (Ú)¹⁵
- Kellnem hazamenni pénteken... (Ú)
- Neked kellned szeminarszkit írnod? (Ú)¹⁶
- Föl kellnem hívni Draganát... (Ú)

Tehát két alapvető szerkezet fordul elő, Tolcsvai terminológiájával élve így írhatjuk le őket:

3. Modalitást (közvetlenül) kifejező, személyben és számban lehorgonyzott segédige/főnévi igenév + főnévi igenév:

Kellnem enni.

A személy és szám a segédige továbbképzett alakján van jelölve, az elsődleges figura, a trajektor ehhez a formához kapcsolódik, ő a cselekvés akarati és energiaforrása. Furcsa az, hogy a segédigét előbb főnévi igenévvé képezik

---

¹⁴ A zárójelben szereplő rövidítések a forrás helyét jelölik: Ú – Újvidék, SzT – Szenttamás.

¹⁵ Mesečna karta – 'havi bérlet'.

¹⁶ Seminarski – 'szemináriumi munka'.

tovább a diákok, s csak utána kapja meg a személyragot, nem pedig a *kellek enni* formát használják.¹⁷

4. Modalitást (közvetlenül) kifejező, személyben és számban lehorgonyzott segédige/főnévi igenév + számban és személyben lehorgonyzott főnévi igenév:

Kellnem ennem.

Itt a szerkezet mindkét eleme jelölt, mindkettő igeneves és személyragos forma.

A példák között csak egy felszólító módú alak fordul elő (a *kelljen biztosítson*), a többi kijelentő mód jelen idejű. A legtöbb egyes vagy többes szám első személyben áll, kettő kivételével, ott az egyes szám második személyű rag található. Felmerül a gondolat, hogy csakis kontaktushatásról lehet szó, mert a szerbek szokták személyragosan használni a *kell* ige ekvivalensét, a *treba* modális igét (*trebam*). Csakhogy ez a forma még egy évtizeddel ezelőtt nagy hibának számított, tűzzel-vassal irtották a normativisták, ma viszont már egyenrangúan jelentkezik a személyragos és a személyrag nélküli szerkezet. Az utóbbi időben a szerb nyelvészek közül sokan foglalkoztak a kérdéssel, nagy vitákat folytatva egymással. Az egyik tábor a konzervatív preskriptivisták képezi, akik ragaszkodnak a normához, a másikat pedig az élőnyelvet kutató nyelvészek, akik szerint ideje megváltoztatni az előíró szabályokat. A még érvényben levő norma a következő: a *trebati* ige személytelen, és *da* kötőszavas személyragos ige követi. Tehát:

*Treba da jedem*¹⁸.

*Treba da idemo*¹⁹.

Tegyük ehhez hozzá, hogy a *da* kötőszavas jelen idejű igealak (*da*+prezent) helyett előfordul az infinitivusos forma használata is, de ez szintén megkötésekbe ütközik. Klajn például ezt a variánst elítéli, és még a horvát nyelvben jelentkező infinitivusi szerkezeteket is helytelennek tartja.

Felmerül a kérdés, hogy miért került sor a párhuzamos változatok kialakulására, miért olyan számosak a személyragozott esetek, annak ellenére, hogy szabályba ütköznek. A kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy folyamatban van az ige lexikai szemantikai tartalmának gyengülése, tehát a szerbben, akár a

¹⁷ Felmerül annak a lehetősége is, hogy a *kellnem* esetében nem főnévi igeneves alakról, hanem a feltételes mód toldalékaról van szó, a *kellene nekem enni* szerkezet összevonásáról. Ennek taglalására ezúttal nem bocsátkozunk, tény az, hogy az *-m* rag mindenképpen egyes szám első személyt jelöl.

¹⁸ ‘Kell hogy egyek.’

¹⁹ ‘Kell hogy menjünk.’

magyarban, grammatikalizáció játszódik le, a *trebati* ige evaluatív komponense gyengül a modális erő javára, ezzel igen közel kerülve a tiszta modális erejű igékhez, amelyek személyragozottak. Ezért igyekszik a *trebati* átvenni azok szintaktikai viselkedését.

Néhány jelentős szemantikai és szintaktikai tényező játszik közre a *trebati* ige sajátos viselkedésében. A szemantikaiak közül különösen a modalitás ereje (az ti., hogy nélkülözhetetlenséget, lehetőséget vagy valamely köztes fokozatot képvisel), a modalitás neme (deontikus, aletikus vagy episztemikus) és a modalitás forrása (az alany, valamely más argumentum vagy a szituáció egésze) a fontos. A *treba* ige szemantikai vizsgálata azt mutatja, hogy a valódi, „tisztá” modális igék csoportjába tartozik, úgy viselkedik mint a *moći*²⁰, a *morati*²¹ és a *smeti*²²: a modalitás olyan erejével bír, amely minősítéssel is kifejezhető, a modalitás mindhárom nemét fedi és a modalitás forrásához kötődik, amely az alany szerepében jelenhet meg. A szintaktikai tényezők közül azt vizsgálták, hogy az ige előfordulhat-e vagy sem különböző alanyokkal, jelentkezhete infinitivus mellett visszaható névmás nélkül, és lehet-e dativusi bővítménye. Az elemzés azt mutatja, hogy a *trebati* szintaktikailag semleges viselkedést mutat. Egyrészt használatos személyragosan és megfelel annak a korlátozottságnak, hogy alanya egybeesik a kiegészítő elem alanyával – mint a *moći*, *morati*, *smeti*, *umeti*²³ igék esetében. Másrészt viszont dativusi alanyt vonzhat személytelenül, s ilyenkor mindig infinitivus követi:

*Treba nam krenuti.*²⁴

*Treba vam se pričuvati od promaje.*²⁵

A dativusi alany (implicit vagy explicit) jelenléte teszi lehetővé azt, hogy személytelenül jelenjen meg a *se* visszaható névmás nélkül, s ami még fontosabb, épp erre hivatkoznak a normativisták, amikor a személytelen formákat követelik meg. Mivel azonban a *trebati* mellett a dativusi forma használata a mai szerb nyelvben szinte teljesen kiveszett, személytelen szintaktikájának egyedüli maradványa a *se* elhagyása az infinitivus melletti személytelen használatából.

Simonović és Arsenijević (2014) megállapítják, hogy a *trebati* ige az élőbeszédben csak egy lépésnyire van attól, hogy teljesen társuljon a „tisztá” modális

²⁰ ‘Bír, tud, lehet’.

²¹ ‘Feltétlenül kell, muszáj’.

²² ‘Mer, szabad’.

²³ ‘Tud’.

²⁴ ‘El kell nekünk indulni’.

²⁵ ‘Vigyáznatok kell nektek a huzattól’, am. ‘Óvjátok magatokat a huzattól’.

igék csoportjához. Szemantikailag ez a társulás már megtörtént. Szintaktikailag folyamatban van a személytelen viselkedés utolsó nyomainak eltüntetése. Mivel az explicit norma természeténél fogva konzervatív, és idő kell ahhoz, hogy felismerje és inkorporálja a végbement változásokat, a *trebati* ige a régi és új állapot közötti köztes régióban lappang. Ehhez az állapothoz hozzájárul az a körülmény is, hogy a kutatók túlságosan leegyszerűsítik az elemzést, miközben csak személyes és személytelen formákat különböztetnek meg, előre elvetve az előbbieket. A preskriptív grammatikusok érvelését tehát, azonkívül, hogy nyelvérzéküket nagymértékben a hagyományos használatra építik, amely elsősorban az irodalmi alkotásokra jellemző, a *trebati* ige személytelenségét bizonygató sematizált szabályok vezénylik.

Tehát a mai szerb nyelvben háromféleképpen jelenik meg a *treba* segédigei környezete:

Ja *treba* da jedem²⁶.

Ja *trebam* jesti²⁷.

Ja *trebam* da jedem²⁸.

Térjünk most vissza a magyar segédigés szerkezetekhez! Tolcsvai a magyarban a segédigés főnévi igeneves szerkezetekről általában a következőket állapítja meg:

Mind a segédige, mind a főnévi igenév a teljes egység által kifejezett folyamatnak csak egy részét jelöli, finom megfelelésekkel. A segédige temporális viszonyt profilál folyamatként, míg a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét. A segédige a trajektort állítja elsődleges sematikus figuraként (résztvevőként) a folyamatban (a landmarkot másodlagosként), míg a főnévi igenév a landmarkot állítja elsődleges sematikus figuraként (résztvevőként) a folyamatban (a trajektort pedig másodlagosként). A segédige igeidőt (jövőt) vagy modalitást profilál, szám és személy szintén a segédigén jelölődik, kivéve a deontikus modalitást (Tolcsvai 2009, 389).

Ez azt jelenti, hogy az egyéb modalitási nemet kifejező segédigei funkcióban levő igék, az episztemikus modalitást kifejezőek (*akar; tud; szeret* stb.) ragozhatóak a magyarban is. Felmerül a kérdés, hogy a nyelvhasználók egy része nem érzi-e a *kell* igeének az episztemikus modalitáshoz való közeledését

²⁶ 'Én kell hogy egyek.'

²⁷ 'Én kellek enni'.

²⁸ 'Én kellek hogy egyek'.

(mondjuk a 'hit', a 'lehetőség' szemantikai jegyének erősödését), mint ahogyan az a szerbben van. Történhet ez szerb hatásra, de belső fejlemény következtében is, s akkor a szerb folyamatok csak megerősítenék ezt a jelenséget.

Jegyezzük meg végül, hogy a két elemzett példamondattípusokon kívül a Tolcsvai által felvázoltak is jelentkeznek a dolgozatfüzetekben. A többi vizsgált településen nem fordultak elő az Újvidéken és Szenttamáson észlelt jelenségek. A homogénebb magyarlakta Szabadkán azonban a diákok inkább az első típust használják, a ragozatlan főnévi igeneves szerkezetet (pl. *a szüleimnek jól be kell osztani a pénzt, Nagyon hosszú az iskola, és sokat kell tanulni.*).

Ennek kapcsán még egy kontaktusjelenségre fel kell hívnunk a figyelmet. A dolgozatokból az is kitűnik, hogy Vajdaság-szerbe nagyon elterjedt a *hogy* kötőszavas felszólító módú ige használata is a főnévi igenév helyett. Még akkor is, ha ezt nem közvetlenül a szerb nyelv rovására könyveljük el, az egészen biztos segíti terjedését. Ott ugyanis, amint már említettük, szabály szerint a *treba* segédigét *da* kötőszavas jelen idejű ragozott igealak követi (*treba da jedem*):

Ő ha megmondja egyszer a szót, akkor az úgy kell hogy legyen.

Már rég *ki kellene* ebből *hogy nőjek*.

Az iskolában nem *kellene* *hogy* rongáljuk az iskolát...

Minden osztály *össze kellene* magától *hogy* szedje a szemetet...

Az öltözködés visszafogott *kell* *hogy* legyen.

A Sajakaska 2-be *kell* *hogy* vigyed ezeket az ajándékokat.

Felmerül még egy kérdés: a *szabad* + főnévi igeneves szerkezet problémája. Ugyanis a *szabad* szavunk szófaja egyrészt melléknév, amely jelző és állítmányi funkcióban egyaránt előfordulhat, másrészt viszont ige, illetve segédige. Ezért van az, hogy bizonyos igei toldalékok, mint amilyen a múlt idő és a feltételes mód jele is megjelennek rajta (*szabadott, szabadna*). Nádasdy Ádám azonban megjegyzi, hogy „ez a *szabad*? ige nem személyragozható, tehát nincs **én szabadok, *mi szabadunk, *ők szabadjanak*; mindig csak egyes szám 3. személyben állhat. Ezt úgy hívjuk: személytelen ige” (Nádasdy 2001, 40).

S akkor mit szóljunk az alábbi példákhoz, amelyeket szintén a dolgozatfüzetekből írtam ki:

- Nem *szabadnunk* összefirkálni a padokat.
- Azt monta, *szabadnunk* egész nap játszani.
- A lányoknak nem *szabadniuk* befesteni a hajtat.

Meg kell jegyezni, hogy a homogénebb magyarlakta környezetben nem valószínű, hogy jelentkeznek majd ezek a jelenségek, de a heterogén összetételű településeken minden bizonnyal terjedni fog.

Irodalom

- Andrić Edit. 1995. A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. In *Kényszerűség és magyar nyelvhasználat*, szerk. Kassai Ilona. 235–245. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya.
- Andrić, Edita. 1996. Posredne i neposredne pozajmljenice u govoru novosadskih Mađara. In *O leksičkim pozajmljenicama*, szerk. Judita Plankoš. 397–403. Subotica: Gradska biblioteka Subotica i Institut za srpski jezik Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Andrić Edit. 2000. Közvetlen alaki tükrözés az újvidéki magyarok nyelvhasználatában. In *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*, szerk. Borbély Anna. 11–16. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya.
- Andrić Edit. 2002. Szerb lexikai hatások a vajdasági magyar nyelvben. *Iskolakultúra* 12 (10): 72–76.
- Andrić Edit. 2003. A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban. In *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, szerk. Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa. 193–214. Szabadka: MTT Könyvtár 7.
- Andrić Edit. 2004. A vajdasági magyar gyerekek nyelvhasználatában tapasztalható környezetnyelvi hatásokról. In *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*, szerk. P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit. 153–162. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Andrić, Edita. 2011. Mađarski jezik u Novom Sadu (fonološka, morfološka, leksička i sintaksička obeležja) In *Govor Novog Sada, Sveska 2: Morfosintaksičke, leksičke i pragmatičke osobine*, szerk. Vasić, Vera–Štrbac, Gordana. 665–678. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za srpski jezik i lingvistiku.
- Burucki, Edita. 1989. Srpskohrvatske reči i izrazi u rečniku vojvođanskih Mađara. In *Zbornik radova 5. Kongresa društava za uporednu gramatiku Jugoslavije*. 628–633. Ljubljana: Zveza društva za uporabno jezikoslovje Jugoslavije.
- É. Kiss Katalin. 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In *Nyelvelmélet és dialektológia*, szerk. É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila. 213–231. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Klajn, Ivan. 2011. O sklopu rečenice. In *Srpski jezički priručnik*, szerk. Ivić, Pavle–Klajn, Ivan–Pešikan, Mitar–Brborić, Branislav. 139–164. Beograd: Beogradska knjiga.
- Klikovac, Duška. 2011. Još jednom o glagolu trebati: teorija, upotreba i norma. *Naš jezik* 42 (3/4): 3–23.
- Nádasdy Ádám. 2001. Szabadna kérem? *Magyar Narancs*. (2001. jan. 25.) 40.
- Simonović, Marko–Arsenijević, Boban. 2014. *Ličnost i bezličnost srpskog glagola trebati: Avanture teorijske lingvistike u prenормiranom domenu* http://www.academia.edu/4269866/Li%C4%8Dnost_i_bezli%C4%8Dnost_srpskog_glagola_trebati_Avanture_teorijске_lingvistike_u_prenormiranom_domenu

Tanasić, Sreto. 1996. O upotrebi glagola trebati. *Naš jezik* 30 (1/5): 44–52.

Tolcsvai Nagy Gábor. 2009. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája. *Magyar Nyelvőr* 133 (4): 373–393.

SERBIAN MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC INFLUENCES IN THE LANGUAGE OF HUNGARIAN STUDENTS

The paper tackles Serbian morphological and syntactic influences in the language use of Hungarian students in Vojvodina, in the range of which we have to mention types of sentence constructions which lack the ‘spirit of Hungarian language’, first of all the over use of adverbial participles under the influence of the Serbian passive constructions, and also, the preference of imperative structures with the *hogy* conjunction under the influence of the Serbian present tense ‘*da*’ verbal constructions. Mirrored word patterns are also frequent, because sentences in Serbian tend to expand to the right whereas Hungarian relies on leftward expansion. The paper pays particular attention to the increased use of the construction used with a specific inflected form of the *kell* auxiliary and also to the *szabad* + infinitive constructions.

Keywords: linguistic interference, auxiliary + participial constructions, Hungarian language, Serbian language.

MORFOSINTAKSIČKI UTICAJI SRPSKOG JEZIKA NA IZRAŽAVANJE MAĐARSKIH UČENIKA U VOJVODINI

Rad se bavi morfosintaksičkim uticajem srpskog jezika na govor mađarskih učenika u Vojvodini, u okviru čega prvenstveno treba pomenuti upotrebu konstrukcija koje nisu u duhu mađarskog jezika, pre svega pre naglašeno korišćenje glagolskih priloga pod uticajem srpskog pasiva, davanje prednosti imperativnim konstrukcijama sa veznikom *hogy*, zbog srpskih struktura tipa „da + prezent”. Treba pomenuti i greške u redu reči, pošto u srpskom dopune i dodaci najčešće stoje iza upravne reči, a u mađarskom jeziku je to obrnuto. U radu je posebna pažnja posvećena pojavi koja je zabeležena u nekim vojvođanskim mestima gde strukture sa bezličnim pomoćnim glagolom *kell* dobijaju specifične lične nastavke, kao i slučajevima neobičnog ponašanja konstrukcije *szabad* + infinitiv.

Ključne reči: jezička interferencija, konstrukcije pomoćni glagol + infinitiv, mađarski jezik, srpski jezik.

BIRÓ Enikő

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Modern Nyelvek Tanszéke
Sepsiszentgyörgy
biroenko@gmail.com

KISEBBSÉGI KÉTNYELVŰEK NYELVTANULÁSI HIEDELMEI ÉS A NYELVTANULÁSI MOTIVÁCIÓK

Language Learning Beliefs and Motivations
of Minority Bilinguals

Verovanja vezana za učenje jezika i motivaciju za učenje jezika
kod bilingvalnih osoba u manjinskom okruženju

A két- és többnyelvűség-kutatások egyik területét a nyelvtanulási hiedelmek vizsgálata képezi, azoknak a személyes „mítoszoknak” a kutatása, amelyek segítségével megismerhetjük a „motivációs átalakulási epizódusokat” (Dörnyei 2006, 52). A nyelvtanulási hiedelmek meghatározó szerepet játszanak a nyelvtanulás sikerességében vagy kudarcában. Jelen kutatás két romániai egyetem hallgatóival készített tizenkét interjú tartalmi elemzésének útján a román nyelv és az angol nyelv tanulása során megnyilvánuló nyelvtanulási hiedelmek struktúráit vizsgálja. A narratívák azokat a különbségeket, folyamatos változásokat szemléltetik a nyelvtanulási hiedelmek és motivációk komplex rendszerében, amelyek nemcsak a két egyén közötti különbségeket jellemzik, hanem egyazon beszélő nyelvtanulási folyamatai közötti eltéréseket is. A hiedelmek és motivációk a társadalmi-kulturális dimenzióban elhelyezett nyelvhez/nyelvekhez kötődnek, viszonylag függetlenek egymástól. A kutatás célja, hogy eldöntse, vajon hiedelmeink határozzák meg sikeres és sikertelen nyelvtanulásunkat, vagy pedig a nyelvtanulásunk alakítja hiedelmeinket.

Kulcsszavak: nyelvtanulási hiedelmek, kétnyelvűség, motiváció, kvalitatív kutatás.

A nyelvtanulási hiedelmek vizsgálatának háttere

Kisebbségi helyzetben törvényszerűen jelentkező két- és többnyelvűség-kutatások egyik, eddig elhanyagolt területét képezik azok a személyes „mítoszok”,

amelyek a folyamatosan változó alkut vagy ellenállást igénylő nyelvtanulási kontextusokról fednek fel valamit, betekintést nyújtva a „motivációs átalakulási epizódusokba” (Dörnyei 2006, 52). A motivációkutatás újabb, dinamikus rendszere a nyelvtanulás során jelen lévő motivációt olyan folyamatként jellemzi, amely szoros összefüggésben áll a nyelvtanulási hiedelmekkel. A nyelvtanulási hiedelmek rendszere meghatározó szerepet játszik a nyelvtanulás sikerességében vagy kudarcában (Bernat–Gvozdenko 2005). Jelen kutatás két romániai egyetem hallgatóival készített tizenkét interjú tartalmi elemzésével a román nyelv és az angol nyelv tanulása során megnyilvánuló nyelvtanulási hiedelmek struktúráit vázolja, összefüggéseket teremtve a két nyelv tanulása során megtapasztalt én-képekkel és motivációval. A hiedelmek nem determinálják a nyelvtanulást, a kettőt folyamatos interakció jellemzi; a kapcsolat erősségét meghatározza, hogy a nyelvet tanulók milyen mértékben hajlandók hiedelmeiken változtatni. A megválaszolandó kérdések közé tartozik, hogy mindez mennyiben befolyásolja nyelvtanulási motivációjukat, valamint nyelvtanulási stratégiáikat. A nyelvtanulásban fellelhető egyéni különbségek vizsgálata összetett kutatási terület, amely új perspektívákat nyit meg az alkalmazott nyelvészek, nyelvpedagógusok számára, ugyanakkor az alkalmazott nyelvészetet a pszicholingvisztikával is ötvözik. Az egyéni különbségek vizsgálatának fontosságát illetően megegyeznek, mindazonáltal a kérdés megválaszolásához, hogy miért vannak hatalmas különbségek a hasonló körülmények között tanuló személyek nyelvtanulási sikereiben, nem jutottunk sokkal közelebb az elmúlt évtizedekben. Ezek értelmezéséhez visz közelebb a nyelvtanulók, illetve a nyelvtanulási hiedelmek vizsgálata.

Michel Foucault és a többi posztmodern gondolkodó világított rá, hogy amit az emberek mondanak, azzal nem a valós tényeket tükrözik vissza, ez csak egyfajta narratíva vagy beszédmód, amelyet mindenki magáról, illetve a környezetéről konstruál. Az emberek egyénileg és társadalmilag is történetekben, „mítoszokban” élnek, melyeken keresztül a világról szerzett tapasztalataikat közvetítik és töltik meg személyes tartalommal. Mint az egyéb mítoszoknak, a nyelvi mítoszoknak az ereje is abban rejlik, hogy az emberek nem kérdőjelezzik meg, s nem is elemzik őket (Langman–Lanstyák 2000, 56). A nyelvtanulás vizsgálata során tanulmányozhatjuk ezeket a mítoszokat, történeteket, narratívumokat, a narratív vizsgálódást mint képlekeny vizsgálódási módszert alkalmazva (Bell 2002).

Azt is tudjuk, hogy a nyelvtanulással, nyelvelsajátítással kapcsolatosan ugyancsak sok mítosz él az emberek körében. Rendszerint össze is keverednek ezek a fogalmak – kisebbségi kétnyelvű helyzetben néha nehéz feladat

elhatárolni őket. Jelen vizsgálódás a román nyelv és az angol nyelv tanulására egyaránt vonatkozik, lényeges, hogy utaljunk arra, hogy a román nyelv tanulását nyelvelsajátításként értelmezhetjük, az angol nyelv tanulását pedig idegennyelv-tanulásként. A kettő közötti különbség a környezeti tényező hangsúlyozásán alapszik. A kisebbségi kétnyelvű egyén esetében az állam nyelve nyelvelsajátítást feltételez, az idegen nyelv pedig nyelvtanulást. Mindazonáltal azoknál a kétnyelvűeknél, akik ritkán vagy szinte sohasem használhatják közvetlen környezetükben az állam nyelvét, ez értelemszerűen idegen nyelvvé válik. Vannak átmenetek, és ezeket megfelelő módon és módszerekkel kell(ene) kezelni. Ezek az átmenetek és különbségek a nyelvtanulás és nyelvelsajátítás hiedelemvilágában is érzékelhetőek és nyomon követhetőek.

Érdemes tehát kiemelni a nyelvtanulási hiedelmeknek a szerepét és a bennük rejlő lehetőségeket, hiszen „ezeknek a hiedelmeknek az azonosítása és lehetséges hatásuknak értelmezése a nyelvtanulást és a nyelvtanítást illetően, akár sokkal specifikusabb területeken, amilyenek a nyelvtanuló elvárásai és alkalmazott nyelvtanulási stratégiái jövő tanterveinek megalkotóit és a gyakorló nyelvtanárokat egyaránt segíthetik” (Bernat 2006, 2, saját fordítás – B. E.). Lényeges kutatási szempont, hogy egyes tényezők hogyan alakítják ezeket a hiedelmeket, akár társadalmi kontextusról, akár nyelvpeszichológiai tényezőkről legyen szó. A hiedelmek átszűrnek a valóságot, egyfajta realitást jelenítenek meg. Ezek a nyelvtanulásról alkotott tudást is jelentik (Arnold 1999), kontextusfüggőek, egyénenként változóak, és függnak az aktuális nyelvtudás szintjétől is. A nyelvtanulói hiedelmeket különböző tényezők alakítják, mint az éntudat, én-hatékonyság, személyiség és más egyéni különbségek (Epstein 1990).

A kutatások során a nyelvtanulási hiedelmeket különböző elnevezésekkel illették, mint például: mini-teóriák (Hosenfeld 1978), intuíció, betekintés (Omaggio 1978), tanulói feltevések, hipotézisek (Riley 1980), implicit teóriák (Clark 1988), vagyis olyan általános feltevések, amelyeket a tanulók magukról mint tanulókról tartanak és azokról a tényezőkről, amelyek befolyásolják a nyelvtanulást és tanítást. Éppen ezért a nyelvtanárok már hosszú ideje felismerték, hogy a nyelvtanulók sokféle attitűddel, tapasztalattal, elvárásokkal, hiedelmekkel és tanulási stratégiákkal érkeznek a nyelvórára (Benson 2001; Nyikos–Oxford 1993; Oxford 1992). Wenden felvetette, hogy ha tudni szeretnénk, mi jellemzi a sikeres nyelvtanulást, akkor fel kell fedeznünk, mi az, amit a nyelvtanulók hisznek vagy tudnak a saját tanulásukról, és olyan tevékenységeket kell végeztetnünk velük, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy megvizsgálják ezeket a hiedelmeket, és lehetséges hatásukat nyelvtanulásuk mikéntjére (Wenden 1986). Azonban úgy tűnik, nem az a lényeges, hogy a hiedelmeket elkülönítsük a tudástól, hanem hogy tudomásul vegyük, a hiedelmek is egyfajta

tudást képeznek. A nyelvtanulási hiedelmekről az 1990-es évek óta rendszeres kutatások születtek, főként Dörnyei (1994), Oxford (1994) és Horwitz (1988) kutatásai voltak úttörő jellegűek. A többnyire kvantitatív kutatások esetében hátrányukra vált, hogy a kutatásban részt vevő alanyok inkább azt a választ jelölték be, amelyről úgy vélték, hitték, hogy elvárható, mint az általuk igazából hitt kijelentéseket. Ennek ellenére világossá vált, hogy ezek a hiedelmek nem csupán a nyelvtanulásra vonatkoznak, hanem magára a célközösségre, a nyelvre és a kultúrára is (Horwitz 1988, 284). Horwitz megalkotta a BALLI (*Beliefs About Language Learning Inventory*) kérdőívet, amely megbízható kutatási eszköznek bizonyult, így a kutatók különböző változók függvényében vizsgálták a nyelvtanulási hiedelmeket, hogy betekintést nyerjenek ezek szerepébe a nyelvtanulás során. Átfogó kutatások születtek a stratégiahasználat (Yang 1999), motiváció (Dörnyei 1994), nyelvtanulói önállóság (Cotterall 1995), személyiségtényezők (Bernat 2006), nyelvtudás (Peacock 1999; Tanaka–Ellis 2003) és nyelvtanulási hiedelmek kapcsolatáról. A kérdőíves adatfelvételt kiegészítve interjúkat is készítettek adatgyűjtésük során, így különböző módszerek születtek (normatív, metakognitív, kontextuális, metaforavizsgálatok). Ezek a tanulmányok rávilágítottak arra, hogy azok a nyelvtanulók, akik irreális hiedelmekkel ötvözték nyelvtanulásukat, sokkal szorongóbbak voltak, mint azok, akik reális és pozitív hiedelmekről tudtak beszámolni. Úgy tűnik, szoros összefüggés van az eredményesebb nyelvtanulás és a pozitív hiedelmek között, és egyes nyelvtanulási hiedelmeket illetően szignifikáns különbségeket találhatunk a nemek között is. Ugyanakkor a nyelvtanulási hiedelmek egyszerre statikusak, helyhez kötöttek és dinamikusak. Az új nyelvtanulási tapasztalatok során folyamatosan változnak. Bár a hiedelmek nem képesek direkt módon befolyásolni a nyelvtanulást és a nyelvtudás szintjét, hatással vannak azokra a tevékenységekre, amelyek a nyelvtanulókat jellemzik. A nyelvtudás szintje és a hiedelmek között fennálló kapcsolat erősségét elsősorban az határozza meg, hogy az egyén, a nyelvtanuló mennyire képes, mennyire áll szándékában változtatni hiedelmein – nehezíti helyzetét, hogy ez többnyire konfliktust eredményez saját hiedelmei, a kulturális háttér vagy saját személyiségi tényezői között. A nyelvtanulási hiedelmeket befolyásolja a családi, otthoni háttér, továbbá a kulturális háttér is, amely a társadalmi környezettel együtt nyomást gyakorol nyelvtanulási hiedelmeinkre (Arnold 1999). Tudjuk, hogy a nyelvtanulásban kiemelt szerep jut a motivációnak. A nyelvtanulási hiedelmek szoros kölcsönhatásban vannak a nyelvtanulási motivációval, ez biztosítja a tanulóhoz szükséges kezdeti lendületet, energiát a tanulás folytatásához. Hasonlóan a nyelvtanulási hiedelmekhez, a motiváció dinamikus volta és időbeli dimen-

ziója is rendkívül lényeges, a motivációs folyamatok alakulnak és változnak az idő folyamán (Dörnyei 2006). Ezekről tudjuk, hogy nem lineáris fejlődés jellemzi őket, a motivációs folyamatok és alkotóelemei állandó kölcsönhatásban vannak egymással. A rendszer mint egész, amint alakult és fejlődik, egyben újra is szerveződik. Lényeges, hogy a motivációk dinamikus rendszerében mind tartós, mind temporális attitűdök, hiedelmek, érzelmek és értékek jelennek meg, amelyek a nyelvtanulás folyamatát jellemzik. A motivációk és hiedelmek nem stabil érzelmi és mentális állapotok, alakulnak és változnak az idő során. Ezt a dinamikát a hiedelmek, motivációk, attitűdök összehasonlításával érhetjük tetten, amikor két nyelv képezi a vizsgáldás tárgyát.

A kutatásban részt vevő kétnyelvűek és hiedelmeik

A kvalitatív kutatások általában szűkebb mintán alapulnak, a minta nem reprezentatív, azaz nem általánosítható a teljes alapsokaságra. Ilyenkor a mögöttes okokra vagyunk kíváncsiak, amelyek az adott jelenség mögött húzódnak meg. Az igazi magyarázat az egyéni esetekben rejlik, melyek együttesen alkotják az adott jelenséget, ennek feltárására alkalmas eszköz az interjú. A gond az, hogy bármennyire is megalapozott kutatást folytatunk, nem kérdezhetjük ki az összes személyt, akiknek a válaszai relevánsak lennének kutatásunk szempontjából, és ezért mindig szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a végső kép, mely kibontakozik előttünk a kutatás során, kizárólag azokból a válaszokból tevődik össze, amelyeket adatközlőink szolgáltattak. Az interjúk pontosabb képet rajzolnak az egyéni nyelvhasználatról, a kapott adatok mennyisége azonban jóval korlátozottabb. Míg a jelenlegi (kvantitatív) módszerek inkább a pillanatot rögzítik, általánosítanak, nem figyelnek a részletekre, amelyek egyéni-kontextuális interakciókban léteznek, addig az interjúvizsgálatok korlátait a célok és arányok behatároltsága jelenti, ugyanakkor gazdag betekintést nyújtanak a motivációk, hiedelmek folyamataiba és az egyéni nyelvtanulási tapasztalatokba. A vizsgálat eredményeit valóban nem lehet minden nyelvtanulóra vonatkoztatni, de a félig strukturált mélyinterjúk mégis sokszínű képet mutatnak arról, hogyan értékelik maguk a adatközlők környezeti és idegennyelv-tanulási *motivációjukat*, milyen *hiedelmek* fűződnek nyelvtanulásukhoz, illetve milyen *különbségekről* tudnak beszámolni *a két nyelv tanulását illetően*.

A kutatás Székelyföld két egyetemének hallgatóira vonatkozott. Romániában a magyar kisebbség tömbhelyzetben él a Székelyföldön. Sepsiszentgyörgyön és Csíkszeredában, ahol a kutatás készült, közel nyolcvan százalékát alkotják a város lakosságának. Sepsiszentgyörgyön a Babeş-Bolyai Tudományegyetem

kihelyezett tagozata működik három szakkal, mindegyik szakon külön magyar és román tanrenddel tanulhatnak a hallgatók. Csíkszeredában a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem működik több karral. A hallgatók anyanyelvükön, magyarul tanulhatnak. A székelyföldi magyar kisebbség tagjai anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűek, akik többnyire nem vallják kétnyelvűeknek magukat. A terminus tehát kívülálló szemléletet képvisel. Ezzel együtt, mint beszélőknek a kétnyelvűség bármely szintjén, vannak hiedelmeik a tanult, tanulandó nyelvekről, saját képességeikről, a nyelvtanulás mikéntjéről. Ezek a hiedelmek attitűdjeikre, érzelmeikre és motivációikra egyaránt hatnak. Kölcsönhatásuk mozgalmas dinamikát teremt. A kutatás során tizenkét interjút dolgoztunk fel. A résztvevők egyetemi hallgatók voltak, közülük heten a BBTE sepsiszentgyörgyi kihelyezett tagozatának közgazdász hallgatói, öt interjúalany pedig a Sapientia hallgatója, Csíkszeredából.

Nem	Életkor	Család	Óvoda	Iskola	Román nyelvtudás (önértékelés)	Angol nyelvtudás (önértékelés)
7 nő	26,1	1 vegyes	3 vegyes	1 román	Anyanyelvi: 1	
					Magas: 1	Magas: 4
5 férfi	21,2	11 magyar	9 magyar	11 magyar	Középfokú: 9	Középfokú: 8
					Alig középfokú: 1	

1. táblázat – A résztvevők

Az interjúalanyok között hét nő és öt férfi volt. Családi háttérüket tekintve egy származott vegyes etnikumú családból – magyar anya és román apa –, a többi adatközlő magyar családból jött. Tanulmányaikat főként magyarul végezték. A vegyes családból származó interjúalany mindvégig román nyelvű iskolákban tanult, a magyar családból jövők közül csak ketten jártak román óvodába, a többiek végig anyanyelvükön tanultak. Nyelvtudásukat saját maguk értékelték. A következő táblázat szemlélteti, miként értékelték nyelvtudásukat:

Román	Angol
A román nyelvtudás értékelése árnyaltabb (többször alulértékelt).	Az angol nyelvtudás értékelése kevésbé árnyalt (többször felülértékelt).
Nyomon követik a fejlődést, többnyire emelni akarják a szintet.	Az adott körülményekhez képest elégedettek a nyelvtudásukkal.

2. táblázat – A román és angol nyelvtudás önértékelése és magyarázata

A kétnyelvű beszélő a valóságosnál magasabb szintűnek ítéli saját másodnyelvi tudását, amennyiben ez egy működőképes kommunikációt tesz lehetővé az adott kontextusban, ezért lehetséges, hogy angol nyelvtudásukat inkább hajlamosak felülértékelni, pozitívan szemlélni, míg román nyelvtudásuk nem elégséges ahhoz, hogy árnyaltan, gátlásoktól mentesen boldoguljanak tágabb környezetükben, ezért inkább alulértékelik, ugyanakkor szükségességének is tudatában vannak.

A családi háttér, a beszélők kapcsolatrendszere meghatározta a hiedelmeket, befolyásolta a motivációkat. Az adatközlők e tekintetben a család, a társak támogatásáról számoltak be. A külső, tágabb környezet azonban gyakran keltett szorongásokat, elsősorban iskolai környezetben. A román nyelv tanulása igen komoly erőfeszítést igényelt, mindazonáltal kevésbé szenvedték meg a román nyelv elsajátítását azok, akik a játszóteren, tehát valódi környezeti nyelvként ismerkedhettek meg vele.

Támogatottság	Szorongáskeltés
„A szülők megértették velünk, hogy nem úgy kell venni, hogy székelemek vagyunk, de románul egy szót se tudunk, mert nem tudunk érvényesülni.”	„elmegy a kedved az egészről” „korlátozott vagy, kényelmetlen” „egyre nehezedett a dolog az iskolában”
„fiam ezt meg kell tanulni és kész”	„volt egy tanárnőm, aki folyton négyest adott nekem, ha megszólaltam, akkor is patru”
„jó tanáraim voltak, megkövetelték”	„A románok elutasítók.”
„annyira szerettem volna abban a pillanatban románul tudni...”	„Erőszakos oktatás.”
„beláttam, hogy tudni kell”	„A kezdés nem alapszintről történik.”

3. táblázat – A nyelvtanulás támogatottsága, illetve a vele kapcsolatos szorongások

Az angol nyelv tanulása támogatott, amelynek beszélőjére fel lehet nézni: „szüleim büszkéek voltak rá, hogy tudok angolul”. Ugyanaz az adatközlő két, homlokegyenest ellentmondó közlése igen figyelemre méltó: „Szeredában nem is lehet megtanulni románul. [...] az angolt én máshonnan szedtem fel”, „rámragadt”, „érdekelt”. A motivációs háttér nem csupán a családi környezet képviseli, a társadalomban való boldogulás is erős késztetést jelent. Ezt a háttérrel többnyire sztereotípiák jelenítik meg. Arra a kérdésre vonatkozóan, hogy miért kell megtanulni románul, illetve angolul, több párhuzamot tudtak megemlíteni, de az angol nyelv ismerete fontosabb volt számukra.

Román	Angol
Itthon boldogulni	Külföldön boldogulni
Munkalehetőség	Munkalehetőség
Hivatalos ügyintézés	Világnyelv, mindenhol megértik (lingua franca)
–	Virtuális kommunikáció, operációs rendszerek nyelve

4. táblázat – *A motivációs háttér*

Az interjúk során kiderült, hogy számos hiedelemmel rendelkeznek a román, illetve az angol nyelv tanulását illetően. A hiedelmek árnyaltabbak, mint a motivációs háttérre vonatkozó sztereotipikus kijelentések. Szinte két véglet között mozog a hiedelemvilág határa. A vegyes családból jövő kiegyensúlyozott kétnyelvű beszélő, aki még három nyelv birtokában van az említetteken kívül, rendkívül magabiztosnak bizonyult: „*Nem hiszem, hogy egy nyelvet ne lehetne megtanulni!*” A nyelvi közösségben való tartózkodás mindkét nyelv esetében megjelenik, mint elsajátítási lehetőség. Figyelemre méltó, hogy az angol nyelv tanulására vonatkozóan messzemenően több elképzelésük volt, ezek nagy része pedig emocionális töltetű volt. A tanult nyelv szeretete első helyre kerül, az ellenérzés mindenképp a nyelv elsajátítását akadályozza. Érdekes megfigyelni, hogy a román nyelv esetében nem említették ezt. Kisebbségi helyzetben a Székelyföld beszélőközösségét az államnyelv iránti negatív attitűd jellemzi. Az angol nyelv szerethető, és tisztában is vannak vele, hogy ez segíti a nyelv elsajátítását. További pozitív érzésre, személyiségjegyekre utaltak az interjúalanyok az akarat, a kreativitás megemlítésével, illetve a nyelvtanulás pozitív hozadékára a nyitottság, önállóság megalapozásával.

Román	Angol
–	szimpátia/szeretni kell a nyelvet (5)
adott nyelvi közösségben való tartózkodás (4)	adott nyelvi közösségben való tartózkodás (4)
–	érdekelnie kell (3)
–	akarat (2)
tanári támogatás (3)	tanári támogatás (2)
	kreativitás (1)
	„jó érzés”, „nyitottság, önállóság”

5. táblázat – *Hogyan lehet megtanulni románul/angolul*

Ha megfigyeljük a nyelvtanulás nehézségeiről alkotott hiedelmeket, láthatjuk, hogy mindkét nyelv esetén több hasonló tényező is nehézséget okozott, a román nyelv tanulására vonatkozóan részletesebb a felsorolás. Megjelenik az emocionális töltet az államnyelv tanulása során: „gyúrták belénk a gen-eket, s mit tudom én [...] a nemeket”.

Román	Angol
nyelvtan	nyelvtan
kiejtés	kiejtés
szókincs	szókincs
múlt idő	igeidők
„gen-ek”, „cazuri”	–
ragozás	–
dialektusok	–
szleng	–

6. táblázat – A nyelvtanulás nehézségei

Mindazonáltal a hétköznapiakban nyelvérzékként emlegetett nyelvtanulói képességekre vonatkozóan igen határozott hiedelmekről tettek említést az interjúalanyok. Mint tudjuk, a nyelvérzék tudományosan egy nehezen meghatározható fogalom, ennek ellenére szinte mindenki szívesen és gyakran használja. Többször a nyelv szeretetével, fogékonysággal, hallással, motivációval, könnyebb tanulási képességgel azonosítják – mindezeket a kutatás résztvevői az angol nyelv tanulásához kötik. Ami az egyik nyelv esetében képességgént van jelen, a másik nyelv tanulása során fel sem merül. (Lehet jó hallása angolból, ezt a román nyelvvel kapcsolatban meg sem említi.) A sikeres nyelvtanulást szívesen asszociálták a nyelvérzék jelenlétével, meglétével. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ez mindig nyelvfüggő és nem egyénfüggő hiedelem. A résztvevők közül az egyetlen kivételt a kiegyensúlyozott kétnyelvű jelentette, aki képesnek hitte magát bármely nyelv elsajátítására. Előzetes tapasztalatai, sikeres nyelvtanulásai, kétnyelvű/többsz nyelvű környezete is segítették őt e hiedelem megalapozásában.

A hiedelmek változóak, de ugyanakkor stabil képződmények is lehetnek. Ez elsősorban a nyelvtanulásra szánt szükséges időre vonatkozóan tűnik fel. Az interjúalanyok szerint a nyelvek meghatározott időn belül elsajátíthatók, az angol 1–2, a román 2–3 év alatt. Egy másik stabil, szinte mindenkinél ugyanolyan módon megjelenő hiedelem a nők és férfiak nyelvtanulása közti külön-

ségre vonatkozóan jelenik meg, amelyet az eltérő szocializálódással magyarázhatunk: *a nők szorgalmasabbak, szabálykövetőbbek, megfelelni akarnak, a férfiak fogékonyabbak, jobbak, sikeresebbek*. Mindezt megkoronázza egyik férfi interjúalany kijelentése: „Ő (a lány) tanult, de én tudtam!” Jelezve ezáltal az általános mítoszt, miszerint a lányok hajlamosabbak szorgalmasan tanulni, de a férfiak azok, akik boldogulnak az életben.

A narratívák elemzésének tanulságai

A narratívák illusztrálta különbségek, a folyamatos változások a nyelvtanulási hiedelmek és motivációk komplex rendszerében nemcsak az egyének közötti különbségeket jellemzik, hanem egyazon beszélő nyelvtanulási folyamatai közötti eltéréseket is. A hiedelmek és motivációk a társadalmi-kulturális dimenzióban elhelyezett nyelvhez kötöttek, és bár előzetes tapasztalatok léteznek, viszonylag függetlenek egymástól. A két nyelvvel kapcsolatos hiedelmek különválasztása a visszacsatolást teszi lehetővé, magyarázza egyik sikertelen, másik sikeres elsajátítását. A kérdés azonban továbbra is fennmarad: vajon hiedelmeink határozzák meg sikeres és sikertelen nyelvtanulásunkat, vagy a nyelvtanulásunk alakítja hiedelmeinket? Valószínűnek tűnik, hogy mindezek folyamatosan és együtt változnak, azonban az egyes nyelvek elsajátításához kapcsolódó hiedelmek külön életpályát írnak le, és transzfer jelenséggel nem találkozunk.

Irodalom

- Arnold, Jane. 1999. *Affect in language learning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bell, Jill. 2002. Narrative inquiry: more than just telling stories. *TESOL Quarterly* 36 (2): 207–213.
- Benson, Phil. 2001. *Teaching and researching autonomy in language learning*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Bernat, Eva–Gvozdenko, Inna. 2005. Beliefs about language learning: Current knowledge, pedagogical implications, and new research directions. *TESL-EJ* 9 (1): 1–21.
- Bernat, Eva. 2006. Assessing EAP learners' beliefs about language learning in the Australian context. *Asian EFL Journal* 8: (2).
- Clark, Caroline. 1988. Asking the right questions about teacher preparation: Contributions of research on teaching thinking. *Educational Researcher* 17 (2): 5–12.
- Cotterall, Stella. 1995. Readiness for autonomy: Investigating learner beliefs. *System* 23 (2): 195–205.

- Dörnyei Zoltán. 1994. Motivation and motivating in the foreign language classroom. *Modern Language Journal* 78 (3): 273–284.
- Dörnyei Zoltán. 2006. Individual differences in second language acquisition. *AILA Review* 19: 42–68.
- Epstein, Seymour. 1990. Cognitive-experiential self-theory. In *Handbook of personality: theory and research*, ed. L. Pervin. 165–192. Guilford. NY.
- Horwitz, Elaine. 1988. The beliefs about language learning of beginning university foreign language students. *Modern Language Journal* 72 (3): 283–294.
- Hosenfeld, Carol. 1978. Learning about learning: Discovering our students' strategies. *Foreign Language Annals* 9: 117–129.
- Langman, Juliet–István Lanstyák. 2000. Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. 2000. *Multilingua* 19–1/2, 55–72.
- Nyikos, Martha–Oxford, Rebecca. 1993. A factor analytic study of language learning strategy use: Interpretations from information processing theory and social psychology. *Modern Language Journal* 77 (1): 11–22.
- Omaggio, Alice. 1978. Successful language learners: What do we know about them? *ERIC/CLL News Bulletin* May, 2–3.
- Oxford, Rebecca. 1992. Who are our students? A synthesis of foreign and second language research on individual differences. *TESL Canada Journal* 9: 30–49.
- Oxford, Rebecca. 1994. *Language learning strategies: an update*. <http://www.cal.org/resources/digest/oxford01.html> (2008. máj. 11.)
- Peacock, Matthew. 1999. The links between learner beliefs, teacher beliefs, and EFL proficiency. *Perspectives: Working Papers* 10 (1): 125–159.
- Riley, Philip. 1980. *Mud and stars: Personal constructs sensitization and learning*. (ERIC Document Reproduction Service, No. ED 20198).
- Tanaka, Koichi–Ellis, Rod. 2003. Study abroad, language proficiency, and learner beliefs about language learning. *JALT Journal* 25: 63–85.
- Wenden, Anita. 1986. Helping language learners think about learning. *English Language Journal* 40 (1): 3–12.
- Yang, Charles. 1999. The relationship between EFL learners' beliefs and learning strategy. *System* 27: 515–535.

LANGUAGE LEARNING BELIEFS AND MOTIVATIONS OF MINORITY BILINGUALS

The study of language learning beliefs represents one of the fast developing field of bilingual and multilingual researches. Language learning beliefs, as personal myths, help researchers to investigate „motivational transformation episodes” (Dörnyei 2006,

52). These beliefs play a decisive role in the success of language learning. The present study is based on the analysis of 12 interviews carried out at two Romanian universities with minority Hungarian students. The narratives present those continuous changes which characterize not only the differences between two learners but between the language learning processes of the same learner. The beliefs are linked to certain languages and language learning processes and they evolve mostly independently of each other. However, there is still unknown whether beliefs determine the success or failure of language learning or language learning processes influence the development of language learning beliefs.

Keywords: language learning beliefs, bilinguals, motivation, qualitative study.

VEROVANJA VEZANA ZA UČENJE JEZIKA I MOTIVACIJU ZA UČENJE JEZIKA KOD BILINGVALNIH OSOBA U MANJINSKOM OKRUŽENJU

Jednu od oblasti istraživanja dvo- ili višejezičnosti predstavlja analiza verovanja vezanih za učenje jezika, ličnih „mitova” koji pružaju uvid u „epizode motivacionog preobražaja” (Dernjei 2006, 52). Verovanja o učenju jezika imaju presudnu ulogu za uspeh ili neuspeh kod usvajanja jezika. U radu se prikazuje struktura verovanja vezanih za učenje jezika prilikom usvajanja rumunskog i engleskog, zabeleženih u 12 intervju sa dva fakulteta iz Rumunije. Narativi predočavaju razlike, stalne promene u kompleksnoj strukturi verovanja i motivacije vezanih za učenje jezika, koje ne dolaze do izražaja samo kod različitih pojedinaca, već se te razlike manifestuju i u procesu učenja kod jedne iste osobe. Verovanja i motivacije se vezuju za jezike smeštene u društveno-kulturnu dimenziju i relativno su nezavisni. Pitanje je da li naša verovanja određuju uspeh ili neuspeh u usvajanju jezika, ili učenje jezika određuje naša verovanja.

Ključne reči: verovanja vezana za učenje jezika, dvojezičnost, motivacija, kvalitativno istraživanje.

MOLNÁR CSIKÓS László

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék
mcsikos@gmail.com

A SZAVAK ÉS A SZÓKAPCSOLATOK KÖZÖTTI JELENTÉSMEGOSZLÁS

Distribution of Meaning Between Words and Phrases

Podela značenja između reči i spojeva reči

A nyelvek jelentéstani sajátossága, hogy bizonyos jelentéseket szavakhoz, más jelentéseket szókapcsolatokhoz kötnek. Azok a nyelvek, amelyek jobbra szavakhoz kötik a jelentéseket, szintetizáló hajlamúnak számítanak, azok pedig, amelyek sok jelentést szókapcsolathoz kötnek, analizáló hajlamúnak. A magyar nyelv inkább az első csoportba sorolható, a szerb pedig az utóbbiba. A köztük levő lexikális különbségekre számos példa akad. A magyar nyelv szintetizáló hajlama különösen azokhoz a nyelvekhez képest szembetűnő, amelyek sok analitikus formát használnak: román, francia, latin stb. Elsősorban magyar összetett főneveknek és melléneveknek szókapcsolat a megfelelője az analizáló nyelvekben. Számos magyar ige-kötő igének is szókapcsolat felel meg a románban, de még a szerbben is akadnak ilyen esetek. Analizáló nyelvi szókapcsolattal magyar képzett szavak, sőt olykor töszavak is párhuzamba állíthatók. A szókapcsolatok rendszerint két tartalmas szóból állnak, előfordul azonban olyan eset is, hogy három vagy több szó szerepel a szókapcsolatban. Egyébként a szintetizáló nyelvekben is vannak analizáló jelenségek, és fordítva, az analizáló nyelvek is felmutatnak bizonyos szintetizáló realizációkat.

Kulcsszavak: saját nyelvi jelentés, szójelentés, szókapcsolat-jelentés, szintetizáló hajlam, analizáló hajlam.

Sajátos jelentéstan

Gombocz Zoltán és követői azt tartják, hogy a nyelvi jelentés univerzális, ennél fogva következtetéseinket akkor is általános érvényűnek kell tekintenünk, ha adatainkat egy adott nyelvből merítjük. Gombocz Zoltán jelentéstanában a szójelről mint a hangkép és a képzet, illetve a képzetkomplexumok kapcsolatáról beszél. Ezenkívül a nyelvi jel önkényességét hangsúlyozza (a hangalak és a jelentés közt nincsen szerves kapcsolat, viszonyuk csupán társadalmi konvención alapul). Gombocz jelentésmagyarázatai az etimologizálást, a történeti-összehasonlító módszert és a korai strukturalizmust képviselik (Gombocz 1926).

Annak ellenére, hogy a jelentéstan a nyelvtudománynak egyik legfontosabb ága, viszonylag kevés nagyobb arányú összefoglaló munka jelent meg ezen a tudományterületen. Gombocz Zoltán *Jentéstanát* bő negyven évre követte Károly Sándor *Általános és magyar jelentéstana*. A szerző saját koncepciója szerint, egyúttal pedig a tudományterület külföldi szakirodalmát hasznosítva írja meg művét. A jelentés fogalmának elemzése céljából a szerző hat jelentésfajtát mutat be az általános jelentéstanban. Történeti jelentéstannal is foglalkozik, kifejti a jelentésváltozások eddigi felfogásaira vonatkozó bírálatát, majd kifejti saját új rendszerezését. Könyvének a magyar jelentéstannal foglalkozó részében Károly felvázolja azokat a szempontokat, amelyek alapján fellelhetők a magyar nyelv különleges jelentéstani sajátosságai (Károly 1970).

Kiefer Ferenc szerint a jelentéstan sem csupán általános nyelvészeti diszciplína, nemzeti nyelvi jelentéstanok is lehetségesek, ahogyan egy-egy nyelvnek van saját hangtana, szótana, mondattana. A magyar jelentéstan azt tanulmányozza, hogy az általános jelentéstani összefüggéseken belül mi az, ami a magyar nyelvre jellemző, azaz melyek azok a sajátos nyelvi eszközök, amelyek ezeket az összefüggéseket megjelenítik. Legfeltűnőbb az alaktan és a jelentéstan, illetve a mondattan és a jelentéstan kapcsolata. A jelentéstani vizsgálatok azonban irányulhatnak a szemantikai mezők szerkezetére, a szavak és a szókapcsolatok közötti jelentésmegoszlásra, a nyelvben kifejezésre jutó lexikalizálódási mintákra, valamint arra is, hogy a nyelvi kifejezésekben hogyan tükröződik a világ nyelvi képe (Kiefer 1999, Kiefer 2005).

Szintetizálás, analízis

Bizonyos jelentések szavakhoz, más jelentések pedig szókapcsolatokhoz kötődnek. A szintetizáló hajlamú nyelvek (mint pl. a magyar) inkább szavakhoz, mint szókapcsolatokhoz kötik a jelentéseket, az analízis hajlamú nyelvek (pl. szerb, román, francia, latin) inkább a szókapcsolatokat részesítik előnyben.

A magyart szintetizálónak, kevésbé tagolónak tekinthetjük a szerbvel szemben. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy jobban tömöríti kifejezéseit. Andrić Edit szerint ennek ellenére megtörténik, hogy a magyar szövegek hosszabb terjedelműek. A tömörítő és a széttagoló tendenciák a nyelv életében időszakosan erősödhetnek és gyengülhetnek. A magyarban jelenleg az analízáló tendencia erősödésének vagyunk szemtanúi (Andrić 2009).

A magyar nyelv tömör kifejezőmódjához jelentősen hozzájárulnak bizonyos szintetizáló jellegű grammatikai sajátosságai, többek között a ható igék, a műveltető igék, a cselekvés eszközére vagy tárgyára is utaló igék, a birtokos személyjelek, a birtokjeles határozószók, a melléknévi igeneves szerkezetek stb. Andrić rámutat arra, hogy a magyar nyelvnek olyan szintetizáló sajátosságai is vannak, amelyek nem csökkentik a szöveg terjedelmét, mint például a visszaható képzős igék, a tárgyas ragozású igék, a határozóragos névszók stb. (Andrić 2009).

Göncz Lajos kilenc nyelvi változó alapján vizsgálta a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknek a szintetizáláshoz, illetve analízáláshoz való viszonyulását. Globálisan arra a megállapításra jutott, hogy a vizsgált beszélőközösségek körülbelül 36%-ban a széttagoló és 64%-ban a tömörítő megoldásokat részesítik előnyben, és hogy a szintetikus megoldások javára statisztikailag igen szignifikáns különbség mutatkozik. Az analízálási tendencia átlagosan majdnem 13%-kal erősebb a kétnyelvű környezetben élő magyarok körében, mint az egynyelvű magyarországi magyaroknál. A kutatás alapján ki lehet mondani, hogy a kétnyelvű régiókban élő magyar beszélők jelentősen gyakrabban részesítik előnyben a széttagoló nyelvi változatokat, mint Magyarországon. Az analízálás átlagos erősségét illetően az egynyelvű magyarországi magyar beszélőket (24,5%) a legjobban a vajdaságiak (28,6%) és a felvidékiek (30%) közelítik meg, a legkevésbé pedig a muravidékiek (44,8%) és a kárpátaljaiak (41,7%). A széttagoló tendencia különböző mértékű az egyes nyelvi változók esetében, a legkifejezettebbnek a tagsági díj/tagdíj; az utazás busszal/buszozás és a légi tér/légtér nyelvi változó vonatkozásában mutatkozik (Göncz 2000, Göncz 2004).

Összetétel és szókapcsolat

Különféle kétnyelvű (szerb–magyar) és többnyelvű szótárakon, illetve szójegyzékeken való lexikográfiai tevékenységem során (Damjanová 1979, Ubavić 1981, Stanić 1982, Molnar Čikoš 2007) felfigyeltem arra, hogy a szerb oldalon gyakrabban jelennek meg analízáló megoldások, mint a magyar olda-

lon, különösen a szókapcsolat–szóösszetétel megfelelés a tipikus. Ez irányú vizsgálataimat más nyelvekre (latin, román, francia) is kiterjesztettem (Kovács 1968–1975, Finály 1884, Kelemen 1971, Haas 1886).

A magyar és a szerb nyelv viszonylatában gyakori jelenség, hogy azt, amit a magyar összetett szóval fejez ki, a szerb szókapcsolat segítségével realizálja nyelvileg:

magyar	szerb
adatbank	banka podataka
álnév	lažno ime
áruház	robna kuća
áruválaszték	asortiman robe
cipőipar	industrija obuće
egészségház	dom zdravlja
főváros	glavni grad
gyerekszoba	dečija soba
kérdőív	anketni list
sajtóhiba	štamparska greška
szakvizsga	stručni ispit
szerencsejáték	igra na sreću
újságcikk	novinski članak
vezércikk	uvodni članak
virágkiállítás	izložba cveća

Ehhez hasonló jelenség figyelhető meg a magyar és a latin szóállomány között is, az előbbi összetételeinek gyakran szókapcsolat felel meg az utóbbiban:

magyar	latin
arcél	imago obliqua
családapa	pater familias
féltestvér	frater germanus
főpap	pontifex maximus
levélhordó	tabellarius publicus
túlerő	nimia potentia

A latin nyelv analízáló hajlama folytán olykor kettőnél több szóból álló kapcsolat segítségével fejez ki olyan jelentést, amely a magyarban összetétellel realizálódik:

magyar	latin
haszonélvezet	reditus ad mortem durantes
helyesírás	formula ratioque scribendi
lázadó	rerum novarum cupidus
ősnyelv	prima alla lingua
túlnépesedés	nimis magna populi copia

Bizonyos esetekben a magyar nyelv szintetizáló hajlama jut fokozottabban kifejezésre, és egyszerű szóval nevez meg olyasmit, amit a szerb vagy a latin szókapcsolattal fejez ki:

magyar	szerb
ingóság	pokretna imovina
jogosult	korisnik prava
küszöb	kućni prag
százados	kapetan prve klase
telek	građevinsko zemljište
ügyész	javni tužilac

magyar	latin
fedélzet	constratum navis
főlény	numerus superans
gáz	spiritus naturalis
hajnalban	prima luce
hátrál	pedem referre
trombitál	tuba canere

Az igekötős ige

A magyar nyelvben az igekötős ige is a jelentés tömörítésének elsőrangú eszköze.

Az igekötő használata É. Kiss Katalin szerint attól függ, hogy az adott mondat miféle eseményszerkezetet tükröz, vagyis hogy az általa leírt esemény milyen helyet foglal el az eseménytípusok rendszerében. Az igekötő-használat vizsgálata során abból a feltételezésből indult ki, hogy az igekötő jelenléte vagy hiánya összefügg a mondatban kifejezett esemény szerkezetével. Az állapotot és a folyamatot leíró mondatok egyszerű, egynemű eseményeket fejeznek ki (pl. János ismeri Évát.; Éva főz.). A teljesítményt és eredményt kifejező mondatok viszont összetett, két mozzanatból álló eseményeket rögzítenek (pl. János eltörte a vázát.; Éva megfőzte az ebédet.). Az ilyen eseményeknek az a közös sajátosságuk, hogy az ige úgynevezett belső argumentumának, azaz patiens vagy jellemzett (esetleg experiens) szerepű vonzatának állapotváltozását vagy helyváltozását írják le, és két folyamatszakaszról állnak. Az egyik a változást jelöli, a másik pedig a változás következményét. Az *Éva megfőzte az ebédet* mondat például olyan eseményt fejez ki, melynek során az ebéd Éva általi főzésének folyamata az ebéd elkészült állapotát eredményezte. A különféle állítmány-, illetve mondattípusok részletes vizsgálata arra a következtetésre vezet, hogy az egyszerű eseményt, azaz a folyamatot, az állapotot, valamint a keletkezést/létrehozást kifejező állítmányok igekötő nélküliek. Az igekötő az összetett eseményt leíró állítmányokban jelenik meg; a belső argumentum állapotváltozásának eredményére, helyváltoztatásának végpontjára vagy létezésének, térbeli pozíciójának a helyére utal (É. Kiss 2004).

É. Kiss Katalin szerint logikai értelemben az igekötő is predikátum, melynek az adott mondat patiens az alanya. A logikai alannak pedig mindig specifikusnak kell lennie. Pontosabban az igekötő olyan leíró tartalom nélküli másodlagos predikátum, mely összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg, és melynek logikai alanya az ige patiens szerepű vonzata, az elsődleges predikátum belső argumentuma. Az igekötők a rezultatív, a terminatív, illetve a lokatív igekötők osztályába sorolhatók. A rezultatív igekötők állapotváltozást leíró mondatokban szerepelnek; a patiensnek az állapotváltozás során elért végállapotára utalnak. A terminatív igekötők helyváltoz(tat)ást kifejező mondatokban állnak; a patiens helyváltoztatásának végpontját jelölik. A lokatív igekötők létezését vagy térbeli helyzetet (esetleg folyamatot) kifejező mondatokban fordulnak elő; a jellemzett funkciójú szereplő helyére vonatkoznak (É. Kiss 2004).

Az igekötők osztálya nagy és heterogén osztály, határai bizonytalanok, elemei történetileg is sokféle eredetűek – állapítja meg É. Kiss Katalin. Szerinte bizonyára találunk olyan idioszinkretikus elemeket, idiómákat, metaforizálódott igekötőket is, melyek nem illenek bele a felállított igekötőosztályokba. Olyan igék is vannak, melyeket igekötősöknek jósolnánk, de történeti okok folytán igekötő nélküliek. Ezek esetében szokott tévedni a nyelvérzék, és mondat velünk bepótol-t pótol helyett, kiértékel-t értékel helyett, leellenőriz-t ellenőriz helyett (É. Kiss 2004).

Deme László nem lexikalizálódott igekötőkről tesz említést, ilyen többek között az ott, a bent, a kinn (például: ott van, bent marad, kinn tartózkodik). É. Kiss szerint az ilyen szavaknak egy része bizonyos esetekben lexikalizálódottnak is tekinthető, ugyanis még szóképzés alapjául is szolgálhat: ottlét, bentlakás, kinnlevőség (vö. Deme 1959, É. Kiss 2004).

Számos esetben szerb szókapcsolat magyar megfelelőjeként jelenik meg az igekötős ige:

magyar	szerb
elálmosodik	postati pospan
elnagyol	površno izraditi
előteremt	smoći sredstva
elporlad	raspasti se u prah
elveszteget	dati budzašto (robu)

Ugyanezeknek az igéknek a román nyelvben is szókapcsolat a megfelelőjük:

magyar	román
elálmosodik	a i se face somn
elnagyol	a face superficial
előteremt	a face rost de ceva
elporlad	a se transforma în praf
elveszteget	a vinde pe nimica

A román nyelvnek analízáló hajlama erőteljesebb, mint a szerb nyelv. Erről azok az esetek tanúskodnak, amikor a magyar igekötős ige jelentését a román szókapcsolattal fejezi ki, a szerb pedig közönséges (leginkább cselekvő) igével:

magyar	román	szerb
elázik	a fi ud learcă	nakvasiti se
elbocsát	a da drumul cuiva	otpustiti
elerőtlenedik	a-și pierde puterile	oslabiti
elfűrészel	a tăia cu ferăstrăul	odtesterisati
elrak	a pune la loc	skloniti
elsodor	a duce cu sine	odneti

Némely magyar igekötő esetében több analízáló nyelv is szókapcsolatot használ a megfelelő jelentés realizálására, mégpedig a szerb, a román és a francia is:

magyar	szerb	román	francia
elárverez	prodavati na aukciji	a vind la licitație	vendre à l'encan on à l'encière
elárvul	postati siroče	a rămîne orfan	devenir orphelin
elvérzik	iskrvariti na smrt	a muri în urma unei hemoragii	saigne à mort

A szó és a szókapcsolat mint jelentésrealizálási lehetőség ugyanazon a nyelven belül is megjelenik meghatározott szinonimákban. A szinonimapár egyik tagja köznyelvi ige, a másik tagja pedig (tárgyas vagy határozós) hivatali kifejezés:

magyar köznyelvi	magyar hivatali
elfogad	elfogadásra kerül
ellenőriz	ellenőrzést végez
intézkedik	intézkedéseket foganatosít
ítél	ítéletet hoz
tervez	tervbe vesz

Az is előfordul, hogy a magyar köznyelvi igéhez képest a szókapcsolat a választékos stílust képviseli:

magyar köznyelvi	magyar választékos
becsap	lóvá tesz
elfog	lépre csal
elszökik	kereket old
figyel	szemmel tart
gondoskodik	gondot fordít
küzd	küzdelmet folytat

Egy-egy nyelvnek a szintetizálásra, illetve az analizálásra való hajlama nem kizárólagos, csupán azt jelenti, hogy az illető nyelvben melyik szerkezeti megoldás a domináns. Számos esetben előfordulnak analizáló jelenségek a szintetizáló nyelvekben, illetve az analizáló nyelvek is felmutatnak olykor bizonyos szintetizáló realizációkat. Az alábbi táblázatban olyan párok találhatók, amelyeknek magyar tagja analizáló, a szerb pedig szintetizáló:

magyar	szerb
beiratkozási díj	upisnina
belépési nyilatkozat	pristupnica
büntetés alóli mentesülés	nekažnjavanje
cirill betűs írás	ćirilica
elismeréssel való adózás	odavanje
elkerüli figyelmét	prevideti
előzetes tervezet	prednacr
eredeti példány	izvornik
erőszakos nemi közösülés	silovanje
háború utáni	posleratni, -a, -o
hatályon kívül helyez	ukinuti
határidőn túli	neblagovremen, -a, -o
házasságon kívüli	vanbračni, -a, -o
hegyet mászik	planinariti
kölcsönös függőség	međuzavisnost
megalkuvás nélküli	beskompromisni, -a, -o
önkéntes hozzájárulás	samodoprinos

örökbe fogad	usvojiti
részt vesz	prisustvovati
szerencsétlenül jár	nastradati
találós kérdés	zagonetka
testvéri kapcsolat létesítése	bratimljenje

Olykor a szerb szintetizáló megoldást olyan idegen szó képviseli, amelynek magyar megfelelője nem idegen eredetű szó, hanem magyar szókapcsolat:

magyar	szerb
árverési bizományos	aukcionar
beékelt terület	enklava
előre keltezett	antidatirani, -a, -o
helyettes kormányzó	viceguverner
napi áron való jegyzés	kotiranje
születési arányszám	natalitet

Némelyik idegen szó a szerbben és a magyarban is előfordul, azzal, hogy magyarul szókapcsolattal is ki lehet fejezni a jelentését:

magyar 1	magyar 2	szerb
ágenda	előjegyzési napló	agenda
bigámia	kettős házasság	bigamija
deponál	letétbe helyez	deponovati
diszkrimináció	hátrányos megkülönböztetés	diskriminacija
konszignáció	bizományba adás	konsignacija
prezídium	elnöki tanács	prezidijum

Irodalom

Andrić Edit. 2009. Mennyire szintetizáló nyelv a magyar és analizáló nyelv a szerb? *Hungarológiai Közlemények*. 40 (1): 112–126.

Damjanová, Katarina. 1979. *Önigazgatási és egyéb társadalmi-politikai kifejezések szótára (szerb–horvát–magyar)*. Újvidék: A Vajdasági Tudományos és Szakfordítók

- Egyesülete–Vajdaság SZAT Képviselőházának és Vajdaság SZAT Képviselőháza Végrehajtó Tanácsának Törvényhozási Titkársága.
- Deme László. 1959. A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az ott határozószó igekötőszerű használata. *Magyar Nyelv* 55 (2): 185–198.
- É. Kiss Katalin. 2004. Egy igekötő-elmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100 (1): 15–43.
- Finály Henrik. 1884. *A latin nyelv szótára*. Budapest: Franklin Társulat
- Gombocz Zoltán. 1926. *Jelentéstan*. Pécs. (Újrakiadása: *Jelentéstan és nyelvtörténet*. 1997. Budapest: Akadémiai Kiadó.)
- Göncz Lajos. 2000. Analitizáló és szintetizáló nyelvi megoldások kárpát-medencei magyar beszélőközösségek körében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2 (3): 3–18.
- Göncz Lajos. 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége: nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság
- Haas, Johann Gottfried. 1886. *Új franczia–magyar és magyar–francia zseb-szótár*. Budapest: Franklin Társulat.
- Károly Sándor. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kelemen Béla. 1971. *Dicționar de buzunar maghiar – român*. București: Editura Științifică (ediția a II-a).
- Kiefer Ferenc. 1999. *Jelentéselmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Kiefer Ferenc. 2005. Van-e magyar jelentéstan? *Magyar Nyelv* 101 (2): 129–140.
- Kovács Kálmán szerk. 1968–1975. *Szerbhorvát–magyar szótár I–III*. Újvidék: Tartományi Tankönyvkiadó Intézet.
- Molnar Čikoš, Laslo. 2007. *Srpsko–mađarski rečnik*. Beograd: Agencija Matić.
- Stanić, Đorđe. 1982. *Uporedni rečnik vojnih pojmova (srpskohrvatski, makedonski, slovenački, albanski, mađarski)*. Beograd: Vojnoizdavački zavod
- Ubavić, Darinka. 1981. *Školski rečnik za turističko-ugostiteljsku struku – Turisztikai-vendéglátóipari iskolai szótár – Školský slovník k pre turisticko-pohostinský odbor – Dictionar școlar de turism și alimentatie publică – Školski slovník za turistično-pogostitel'ni fah*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za izdavanje udžbenika.

DISTRIBUTION OF MEANING BETWEEN WORDS AND PHRASES

Their semantic particularities can be seen in the fact that certain meanings are attached to words, others to phrases. Those languages which tend to attach meaning to words are regarded as synthetizing languages, while those which attach in many cases meanings to phrases tend to be analytic. Hungarian belongs to the former, Serbian to the latter group. There are several examples to show these lexical differences. The tendency to synthetise in Hungarian is especially noticable when compared to languages which

use a lot of analytic forms like Roman, French, Latin, etc. It is primarily Hungarian compound nouns and adjectives that have phrases as their equivalents in analytic languages. A great number of verbs with prefixes also have phrases as equivalents in Romanian, and sometimes even in Serbian. There are a number of Hungarian derived words and also, even certain root-words which are expressed with analytic phrases in other languages. These phrases usually consist of two meaningful words, though in some instances they can even contain three or more words. However, certain analytical phenomena can be detected in synthetic languages, and vice versa, analytic languages also show certain synthetizing relations.

Keywords: specific linguistic semantics, word meaning, phrase meaning, synthetizing tendency, analytic tendency.

PODELA ZNAČENJA IZMEĐU REČI I SPOJEVA REČI

Tendencija mađarskog jezika ka sintezi naročito je uočljiva u poređenju sa jezicima koji upotrebljavaju veliki broj analitičkih oblika: rumunski, francuski, latinski itd. Spojevi reči u jezicima naklonjenim analitičnosti u mađarskom prvenstveno odgovaraju složenim imenicama i pridevima. Velikom broju mađarskih glagola sa prefiksom u rumunskom jeziku takođe odgovara spoj reči, čak i u srpskom imamo primera za to. Spojevima reči u jezicima sa tendencijom analitičnosti mogu da odgovaraju i izvedene reči, ili čak koreni reči. Spojevi reči se po pravilu sastoje iz dve promenljive reči, a ponekad takve strukture sadrže tri ili više takvih reči. Inače analitičke pojave mogu se naći i u pretežno sintetičkim jezicima, i obratno, jezici koji su analitički, ponekad pokazuju određene sintetičke realizacije.

Ključne reči: semantika jezika, značenje reči, značenje spojeva reči, tendencije ka sintezi, tendencije ka analizi.

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség kéri fel).
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát.
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímbe pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.
- A rezümét kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (evatoldi@eunet.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni.
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjükben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni, kivéve a rezümét és a kulcsszavakat, melyek 10 pontosak.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknév verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (rezümé), tompán (behúzás nélkül), bekezdések nélkül (10-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz).

Kulcsszavak: (10-es betűnagyság, normál, 1-es sorköz, legfeljebb 5).

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötetjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bánnal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek lelőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknévet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerzős:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költésze*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó–Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. 2000. *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre–Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*.

Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70.

Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegy Edit. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Mághya*. Budapest: Magvető. Epub.

(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.

(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizték szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a betűhibákat. A nyelvi-helyesírási gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

A Hungarológiai Közlemények szerkesztősége

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office

Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju
21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.

Tel.: (+381 21) 458 673

e-mail: hungar@ff.uns.ac.rs

URL: <http://epub.ff.uns.ac.rs/index.php/hs>

Fedőlapterv: Kapitány Attila

Műszaki előkészítés: Dataprint

Készült a Sajnos Nyomdában Újvidéken, 2016-ban
(Štamparija Sajnos, 21000 Novi Sad, Momčila Tapavice 2,
Tel./fax: +381 21 499 461)

Példányszám: 200

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of
Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad
: Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása =
ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

